

INSTITUT ZA POVIJESNE ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Odjel za arheologiju

PRILOZI

8.

PRILOZI		
VOL. 8	S 1 — 160 P	1991.

Zagreb 1991.

PRILOZI		
VOL. 8	S 1 — 160 P	1991.

Zagreb 1991.

IZDAVAČ — PUBLISHER

Odjel za arheologiju
Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu
41000 Zagreb, Krčka 1.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK — EDITOR IN CHIEF

Željko Tomićić

REDAKCIONI ODBOR — EDITORIAL COMMITTEE

Dunja Glogović (Zagreb), Silvija Jančevski (Virovitica),
Remza Košćević (Zagreb), Zorko Marković (Koprivnica), Branka Migotti (Zagreb),
Kornelija Minichreiter (Zagreb), Željko Tomićić (Zagreb).

IZDAVAČKI SAVJET — EDITORIAL ADVISORY BOARD

Projektno vijeće odjela za arheologiju: Marija Buzov (Zagreb), Dunja Glogović (Zagreb),
Remza Košćević (Zagreb), Rajka Makjanić (Zagreb), Kornelija Minichreiter (Zagreb),
Duje Rendić — Miočević (Zagreb), Mate Suić (Zagreb), Željko Tomićić (Zagreb),
Ksenija Vinski-Gasparini (Zagreb), Zdenko Vinski (Zagreb).

TEHNIČKI UREDNIK — TECHNICAL EDITOR

Tomislav Katalinić

PRIJEVOD — TRANSLATION

Rajka Makjanić

TISAK — PRINTED BY

TIZ »Zrinski« Čakovec

NAKLADA — CIRCULATION

600 primjeraka

GODIŠNJAK — ANNUAL

Svezak je tiskan uz novčanu potporu Ministarstva znanosti, tehnologije i informatike Republike Hrvatske.

SADRŽAJ — CONTENTS

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI — ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS

<i>Ivančica Pavišić</i> , Prapovijesno nalazište Mali Zagreb u Špišić Bukovici — prilog poznavanju Virovitičke grupe Table (Plates): 1-5	5 – 16
<i>Dunja Glogović</i> , Prahistorijski nakit iz zbirke Stomorica u Novalji Table (Plates): 1-4	17 – 24
<i>Remza Koščević</i> , Pečatne kapsule iz Siska Table (Plates): 1-3	15 – 36
<i>Goranka Lipovac</i> , Razmatranje o problemima antičkog bedema grada Krka — povodom novih nalaza Table (Plates): 1-5	37 – 46
<i>Marija Buzov</i> , Mozaička dekoracija u kasnoantičkoj arhitekturi na istočnoj obali Jadrana Table (Plates): 1-35	47 – 94
<i>Željko Tomičić</i> , Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo II Table (Plates): 1-28	95 – 148
PRIKAZI	
<i>Bruno Milić</i> , RAZVOJ GRADA KROZ STOLJEĆA: PRAPOVIJEST — ANTIKA, Zagreb, 1990. (<i>Marija Buzov</i>)	149 – 151
<i>Huw M. A. Evans</i> , THE EARLY MEDIAVAL ARCHAEOLOGY OF CROATIA A.D. 600 – 900, BAR International Series 539, Oxford 1989, (<i>Tajana Sekelj</i>)	151 – 155
Izložba »Najstarije Topusko«, (<i>Goranka Lipovac</i>)	153 – 154
KRATICE	155 – 157

PRILOZI		
VOL. 8	S 1 – 160 P	1991.

Zagreb 1991.

Željko Tomičić

NOVI PRILOZI VREDNOVANJU OSTAVŠTINE SREDNJOVJEKOVNOG GROBLJA BIJELO BRDO II

Izvorni znanstveni rad -
Srednjovjekovna arheologija

Original scientific paper -
Medieval archaeology
UDK 904.718:739.2(497.13)''10''
Primljeno - Received: 22. 06. 1991.

Željko Tomičić,
Institut za povijesne znanosti
Sveučilišta u Zagrebu,
Odjel za arheologiju
YU-41000 Zagreb, Krčka 1.

U sklopu autorova sustavnog proučavanja materijalne ostavštine bjelobrdskog kulturnog kompleksa u međuriječju Mure, Drave, Dunava i Save sasvim izuzetno mjesto pripada vrednovanju fundusa eponimskog nalazišta u selu Bijelo Brdo kod Osijeka. Autor u tekstu donosi rezultate vlastitih analiza horizontalne stratigrafije lokaliteta Bijelo Brdo II, koji je pred zamalo stotinjak godina otkriven. Nakon pregleda svih dosadanih istraživanja ovog arheološkog nalazišta autor na dobro dokumentiranim segmentima proučava i otkriva, primijenjujući provjerenu pouzdanost tipološke metode J. Gieslera, jasno izdvojene četiri faze posjedanja groblja. U tim fazama posjedanja prepoznaje relativnu kronologiju groblja Bijelo Brdo II. Rezultate horizontalno-stratigrafskih istraživanja dopunjuje analizom ritusa pokopavanja pokojnika, koju je mogao provesti zahvaljujući originalnim terenskim crtežima i zabilješkama J. Brunšmida iz 1897. godine. U ovom radu autor po prvi puta donosi te dragocjene prikaze. Autor raspravlja i s dijelom novije inozemne znanstvene literature koja se osvrta na problem groblja Bijelo Brdo II. Pri tome utemeljen u rezultatima dosljedno provedene analize cjelokupnog arheološkog fundusa nalazišta nalazi uvjerljivu argumentaciju osobna viđenja groblja Bijelo Brdo II, koju nastoji konfrontirati nekim tendencioznim tezama. Autor iznosi vlastito viđenje kronologije groblja u selu Bijelo Brdo i uspostavlja pouzdanu korelaciju, ne samo s bjelobrdskim materijalom dravsko-savskog međuriječja, već i sa sinkronom arheološkom baštinom najiskazljivijih velikih grobalja na redove u mađarskom dijelu Baranje, odnosno Transdanubije. Promatrano s novih znanstvenih motrišta koja se u ovom radu donose groblje Bijelo Brdo II doista i nadalje s pravom nosi epitet eponimskog nalazišta srednjovjekovne kulture Karpatske kotline.

Daleke 1871. godine u parku grofova Draškovića u Velikom Bukovcu kraj Ludbrega u Koprivničkoj podravini prigodom pokusnih arheoloških iskopavanja kojima je rukovodio povijesničar i arheolog Šime Ljubić, tadanji ravnatelj Narodnog muzeja u Zagrebu, otkriveni su vjerojatno prvi materijalni tragovi najmarkantnije srednjovjekovne kulture Karpatske kotline poznate u znanstvenim krugovima Europe pod nazivom bjelobrdska kultura (BRUNŠMID 1903-1904:83-86). Taj datum od kojeg nas dijeli već 120 godina, predstavlja *de facto* početak organiziranog djelovanja naše nacionalne srednjovjekovne arheologije u međuriječju Drave, Dunava i Save. Igram slučaja datum tog otkrića u Velikom Bukovcu koincidira i s ključnim otkrićem dekorirana ulomka grede oltarne pregrade s uklesanim natpisom kneza Branimi-

ra kod crkvice Sv. Petra u selu Muću Gornjem nedaleko Sinja (LJUBIĆ 1874:93-102). Ta dva sinhrona otkrića predstavljaju kamene temeljce srednjovjekovne arheologije u Hrvata. I dok je s jedne strane povijesni prostor istočnojadranskog priobalja mladoj ranosrednjovjekovnoj arheologiji nudio obilje prvorazrednih nalazišta koja su iskusne oči pionira naše arheologije prepoznavali na kršu Kninske i Cetinske krajine, Ravnih kotara, Trogirskog polja i otočja, kao dijelove starohrvatskog državnog korpusa, dotle je povijesni pregled srednjovjekovnih istraživanja u savsko-dravskom interamniju obilježen otkrićem nekolicine grobalja na redove i nizom slučajnih nalaza što su tek nakon pola stoljeća od njihova nalaženja dobili u znanosti priznavan ali i pobijan naziv **bjelobrdska kultura**.

Otkrićem grobalja u Velikom Bukovcu (1871) i Klostru Podravskom (1855) okrenute su prve stranice povijesti istraživanja bjelobrdske kulture u savsko-dravskom međurječju ali je pravo sudborno otkriće uslijedilo tek 1895. godine. Riječ je o srednjovjekovnog groblja na redove u središtu sela Bijelo Brdo istočno od Osijeka koje je igrom slučajnosti otkrio osječki trgovac Karlo Nuber.

Selo Bijelo Brdo smješteno je na oko 16 km istočno od Osijeka uz desnu obalu rijeke Drave od čijeg korita je udaljeno preko 1,5 km (T.1.1.). Lociran na blagoj laporastoj uzvisini dugačkoj oko 3 km i nadmorske visine od 92 m ovaj je pogodni povišeni lesni plato kod pučanstva opravdano ostavljao dojam nekakva bijelog brda, i potrebu davanja upravo takvog geografskog naziva uvjetovana fiziogeografskim svojstvima tla, što je inače česta pojava u slavenskoj srednjovjekovnoj toponomastici. Upravo taj položaj, kao i njegovo neposredno okruženje zasvjedočeno je materijalnim nalazima koje smo u mogućnosti slijediti od neolitika do vremena turskih osvajanja. Najstarije nalaze iz užeg areala Bijelog Brda susrećemo u materijalu s položaja »Vlastelinski brijeg« kod Sarvaša koji potvrđuju nazočnost nosilaca starčevačke kulture, odnosno postojanje njihova naselja (DIMITRIJEVIĆ 1979 a: 236; 238). Arheologija je dokazala i pojavu naselja sopotske populacije u Sarvašu nadomak Bijelog Brda (DIMITRIJEVIĆ 1979 a:355). Tijekom eneolitika ponovno je Sarvaš jedno od najznačajnijih naselja u međurječju Drave, Dunava i Save, u kojem je potvrđena pojava nosilaca hadenske i vučedolske kulture, koji su nadslojili kasnoneolitički stratum ovog značajnog tella (DIMITRIJEVIĆ 1979 b: 14; 189; 270). U srednje brončano doba lesna terasa oko Bijelog Brda, Sarvaša, Aljmaša i Dalja područje je na kojem se manifestira pojava vatinske, odnosno kulture inkrustirane keramike južne Transdanubije (VINSKI GASPARIĆ 1983:497; 500; 536-538; 569-573). Osobito značajan nalaz tog vremena je upravo onaj skeletnog groba broj 121, kao i dvanaest brončanodobnih grobova s paljevinom unutar srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo II (VINSKI 1959:215 i d.; VINSKI GASPARIĆ 1983:500 i b. 52), na koje se svojedobno osvrnuo i J. Brunšmid, objelodanjujući fundus groblja (BRUNŠMID 1903-1904:33 i d. 63, sl. 24-27, 28).

Tijekom kasnog brončanog doba dokazana je nazočnost populacije nosilaca kulture polja sa žarama ponovno u Sarvašu (VINSKI GASPARIĆ 1973:72 i d., tab. 26; VINSKI GASPARIĆ 1983:578, sl. 35, 2 i 11), a promatrano područje u sklopu je tzv. grupe Dalj (VINSKI GASPARIĆ 1983:599-617). Nekropolu kulture polja sa žarama naslutio je Ivaniček tijekom njegova terenskog obilaska Bijelog Brda 1948. godine (IVANIČEK 1949:128). Moguće naselje kasnobrončanodobne populacije bilo je u sjevernom dijelu sela, gdje su u profilu Bajera vidljive jame (IVANIČEK 1949:127). Tom prigodom upozorio je i na mogućnost postojanja srodnog nalazišta na položaju Mišino Brdo (IVANIČEK 1949:128). U sjevernom dijelu sela Ivaniček je zatekao nešto keramike stu-

rijeg željeznog doba uz mnoštvo ulomaka, po njegovu uvjerenju, latenoidne keramike (IVANIČEK 1949:127). Kontinuitet naseljavanja užeg područja Bijelog Brda zasvjedočen je i tijekom antičkog razdoblja kada se susrećemo s nalazom ulomka rimskog sepulkralnog spomenika, komadima profitirane kamene epistilne grede i rimskim tegulama (BRUNŠMID 1895:187-189; BRUNŠMID 1897:12; IVANIČEK 1949:128), ali i s rimskim novcem koji je, zacijelo, u sekundarnoj upotrebi korišten u kasnijem srednjovjekovnom bjelobrdskom groblju. Naime, u čak šest srednjovjekovnih grobova označenih brojkama 63, 80, 81, 128, 148 i 183 (BRUNŠMID 1903-1904:56, 58-59, 64, 66, 72) otkriveni su rimski perforirani bakreni i srebrni novci dijelomočno II i III., a pretežito IV. stoljeća. Obzirom na blizinu rimskog limesa na Dunavu i značajnih urbanih središta, poput Osijeka (ant. *Mursa*) i Dalja (lat. *Teutoburgium*), razumljiva je koncentracija antičkih nalaza u njegovu neposrednom zaleđu. Niti vrijeme seobe naroda nije mimoišlo areal Bijelog Brda. Tako se na nedalekom lokalitetu Sarvaš susrećemo s nalazima iz vremena prvog avarskog kaganata (VINSKI 1954:74). Na samoj obali starog meandra Drave, poznatog pod nazivom Bajer u sjevernom dijelu sela Bijelo Brdo, obavljena su 1948. godine sustavna istraživanja avarsko-slavenskog groblja, koje je u znanosti poznato pod nazivom Bijelo Brdo I (IVANIČEK 1949:111-114), dok je mladem srednjovjekovnom groblju, eponimskom lokalitetu bjelobrdske kulture otkrivenom i istraženom u ulici Venecija dat naziv Bijelo Brdo II (VINSKI 1951:311).

Nalazište Bijelo Brdo I je arheološki vrednovao i pouzdano datirao Z. Vinski koji je inače sudjelovao u istraživanjima avarsko-slavenskog groblja (VINSKI 1949:225-238; VINSKI 1958:26-27). Groblje je datirano u sredinu ili drugu polovicu VII. stoljeća, a jasno je naglasilo kontinuitet naseljavanja na plodnoj lesnoj terasi iznad nekadanjeg toka Drave. Tijekom obilazaka užeg područja sela Ivaniček je na temelju mnoštva ulomaka keramike ukrašene motivom valovnice, koncentriranih pretežito sjeverno od tadanjih ulica Male Venecije i Zlatnog Praga u pravcu ruba Bajera, naslutio uži areal »staroslavenskog naselja« (IVANIČEK 1949:128). Problem ubikacije srednjovjekovnog naselja bjelobrdskog pučanstva nije još riješen. Brunšmid je nađanjem došao do zaključka, »... da je tamošnja naselbina u drugoj polovici XI. stoljeća napuštena bila...« (BRUNŠMID 1903-1904:37). Do toga je po njegovu uvjerenju došlo tijekom provala kralja Ladislava u Slavoniju (BRUNŠMID 1903-1904:37). Prema Brunšmidovoj procjeni je »... starohrvatska naselbina u Bijelom Brdu morala biti veoma malena selo« (BRUNŠMID 1903-1904:38). Tom naselju pripadalo je groblje Bijelo Brdo II o kojem će u nastavku biti više rečeno.

Toponomastička istraživanja okolice sela Bijelo Brdo, koja zrcale etničke odnose tijekom XII-XIII stoljeća (KISS 1973:334-335), pokazala su da u neposrednoj blizini nalazišta susrećemo dva

srednjovjekovna sela. Riječ je o Hagymasu odnosno o selu Aljmasu (mađ. Almás), koje se prvi puta spominje u pisanim vrelima 1193 i 1196. godine (CSÁNKI 1890-1913:383; GYÖRFFY 1959:43, Nr. 10; KISS 1973:334, n. 40-42), odnosno o srednjovjekovnom selu Sarvasu (mađ. Szarvas), koje se spominje 1279. godine (WENZEL 1860-1874:IX, 265; KISS 1973:334, n. 43). Na temelju tih toponomastičkih podataka Kiss pretpostavlja nazočnost mađarskog pučanstva na promatranom području tijekom XII.-XIII.stoljeća, ali to ne projicira automatski na XI. stoljeće u kojem je groblje u Bijelom Brdu bilo korišteno (KISS 1973:335). Ujedno je mišljenja da je pokopano pučanstvo moglo biti, kako mađarsko, tako i slavensko (KISS 1973:335, n. 46), protiveći se na taj način tumačenjima o nedvojbeno slavenskom groblju, kako se to tumačilo u dijelu naše arheološke literature (BRUNŠMID 1903-1904:37; ERCEGOVIĆ 1958:165-186; VINSKI 1966:12).

Nakon poduljeg uvodnog poglavlja, nužnog radi cjelovitijeg poimanja izuzetne arheološke slojevitosti, kako neposredne okolice, tako i samog sela Bijelo Brdo, dajemo najpotrebnije podatke o historijatu istraživanja i dosadanjem vrednovanju srednjovjekovnog groblja na redove Bijelo Brdo II. Na taj način nastojimo uz još do sada neobjelodanjene originalne bilješke i terenske crteže J. Brunšmida dati i što jasniju sliku ovog značajnog srednjovjekovnog lokaliteta. U nastavku provodimo horizontalno-stratigrafska istraživanja, kako pouzdano dokumentiranih dijelova groblja, tako i cjelokupnog fundusa, odnosno inventara svih objelodanih grobnih cjelina. Krajnji rezultati takve analize predstavljaju temelj za pouzdano vrednovanje groblja Bijelo Brdo II i njegovo promatranje u svjetlosti novih spoznaja i s motrišta usvojenih u europskoj znanosti.

Današnje selo Bijelo Brdo smješteno je *de facto* iznad srednjovjekovnog groblja koje je mještanima odavna poznato. Naime, prvi je u Bijelom Brdu, nakon učestalih obavijesti o površinskim nalazima ljudskih kostura u središnjoj ulici tada zvanoj Velika Venecija (T.1.2.), otkrio 29. studenog 1895. godine, 7 prvih grobova osječki trgovac i ljubitelj starina Karlo Nuber. Tijekom iste godine i do svršetka 1896. godine našao je daljnja 22 groba, a potkraj te prve arheološke kampanje u osječkom listu *Slawonische Presse* (br. 92, od 21. 04. 1896.), prvi tekst o ovom nalazištu, zacijelo, iz pera K. Nubera pod naslovom *Die Ausgrabungen der alten Slavengräber in Bielo Brdo*. Do tada je već bilo otkriveno preko pedesetak grobova. U drugoj kampanji koja je trajala od 13. travnja do 13. svibnja 1896. godine u suradnji s Hrvatskim arheološkim društvom iz Zagreba radovima je rukovodio K. Nuber uz povremenu asistenciju J. Purića. O tim prvim Nuberovim istraživanjima ne postoje nikakvi izvještaji, pa su nam krajnji podaci o ovoj kampanji ostali zabilježeni kod P. Reinecke i M. Hörnesa (REINECKE 1897: 362-267; HÖRNES 1901: 284-289). Tijekom Nuberovih i Purićevih iskopavanja 1896. godine nastale su i vrijedne terenske fotografije koje su dragocjen do-

kument naših prvih koraka srednjovjekovne arheologije (T.2.1.-T.4.2.).

Osobito su značajne treća i četvrta arheološka kampanja. Naime, od 21. – 27. listopada 1896. godine istražio je J. Purić 30 grobova, koje je kasnije J. Brunšmid označio brojkama od 139-156 i od 158-170. Daljnjih 36 grobova istražio je J. Brunšmid u razdoblju od 30. ožujka do 1. travnja 1897. godine. Te brojeve je kasnije prigodom objelodanjivanja bjelobrdskog groblja označio brojkama od 172-208. O tim istraživanjima sačuvane su originalne terenske bilješke i skice grobnih cjelina koje je načinio sam J. Brunšmid, a danas su pohranjene u Arheološkom muzeju u Splitu u arhivi M. Abramića. Koristimo prigodu da ih zahvaljujući razumjevanju pokojnog kolege Frane Buškarića i uprave Arheološkog muzeja Split znanstvenoj publici po prvi puta predočimo (T.5.-T.10.2.). Ovi dragocjeni dokumenti, dostupni nakon zama- lo jednog stoljeća, uvjeravaju nas u visoku stručnu razinu Brunšmidova terenskog rada i predstavljaju i danas pouzdan oslonac vrednovanja jednog segmenta groblja Bijelo Brdo II.

Naknadno su nakon Brunšmidovih istraživanja u Arheološki muzej u Zagrebu dospjeli predmeti iz grobova broj 211 i 213, otkrivenih također u ulici Velika Venecija.

Dakle, K. Nuber je pretežito u ulici Velika Venecija istražio 141 grob, među kojima i grobove iz srednjeg brončanog doba. Gotovo polovicu tih grobova spasio je na površini ulice. Od sveukupno istraženih grobova 46 je pohranjeno u Muzeju Slavonije u Osijeku. Oni su nam dati na raspolaganje radi detaljne obrade cjelokupnog fundusa, pa koristimo prigodu da izrazimo našu punu zahvalnost upravi Muzeja Slavonije Osijek i posebno kolegi M. Bulatu. Sav preostali arheološki materijal pohranjen je u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Cjelokupna dotada istražena grada s dostupnom dokumentacijom objelodanjena je šest godina nakon arheoloških iskopavanja (BRUNŠMID 1903-1904:30-97). Tada nije Brunšmid objelodanio situacijski plan istraženog dijela groblja, već je to učinjeno tek 1951. godine (VINSKI 1951:304-311). Taj važan situacijski plan donosimo na T.11.1.

Peta i zasada posljednja arheološka kampanja na groblju Bijelo Brdo II organizirana je 1907. godine od strane V. Hoffillera na do tada intaktnom jugoistočnom dijelu zone rasprostiranja nalazišta. Hoffiller o tim istraživanjima nije dao odgovarajući izvještaj, pa je na taj način izostalo objelodanjivanje 20 daljnjih srednjovjekovnih grobova. To je također učinjeno znatno kasnije 1958. godine (ERCEGOVIĆ 1958:165-186). Grobovi otkriveni 1907. godine dobili su naknadno od strane S. Ercegović brojcane oznake od 215-236. Tom je prigodom objelodanjen i Hoffillerov situacijski plan groblja u Bijelom Brdu II (T.11.2) Inventar ovih grobova također je pohranjen u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

U Arheološkom muzeju u Zagrebu i Muzeju Slavonije u Osijeku pored grobnih priloga registriranih tijekom opisanih istraživanja, prikupljeni

su brojni slučajni nalazi. Tako je 1906. godine Arheološki muzej u Zagrebu otkupio od Uroša Janoševića 4 prstena, 1 karičicu sa S-nastavkom, 1 narukvicu od pletene zice i 1 okov.

Tijekom istraživanja ranosrednjovjekovnog avarsko-slavenskog groblja Bijelo Brdo I nastao je 1948. godine situacijski plan s naznačenim položajem groblja Bijelo Brdo II (T.12,1).

Konačno, prigodom raspravljavanja problema groblja u Bijelom Brdu donio je 1973. godine mađarski arheolog A. Kiss uz stariji Brunšmidov i noviji katastarski situacijski plan sela (KISS 1973: Sl. 3., Sl. 4.), po prvi puta i plan groblja Bijelo Brdo II s ucertanim nalazima novca Arpadovića kojeg također prikazujemo na T.12,2 (KISS 1973: Sl. 5.). Pri tome se upustio u parcijalnu analizu horizontalne stratigrafije groblja koristeći za svoju tezu o postanku ukopišta isključivo numizmatički materijal (KISS 1973: 335-338), što u suvremenim znanstvenim analizama nije temeljni preduvjet, jer je za vrednovanje jednog nalazišta, a osobito kronologije njegova posjedanja (njem. *Belegungsablauf*) nužno kartiranje cjelokupnog inventara. Kiss je pokušao na temelju takve parcijalne analize odrediti vremenski okvir korištenja groblja Bijelo Brdo II. Po njegovu uvjerenju početak posjedanja groblja bio je početkom posljednje trećine X. stoljeća, odnosno na smjeni tisućljeća, a proces pokopavanja, tj. posjedanja trajao je do početka posljednje trećine XI. stoljeća (KISS 1973: 338). Korištenje groblja, prema Kissovom pokušaju povijesnog prikaza, poklapa se s mađarskim naseljavanjem u vrijeme osnutka države, odnosno dovodi ga u vezu s istim mjerama naseljavanja koje su mogle dovesti do postanka grupe potpuno istraženih zapadnomađarskih grobalja Halimba i Majs (KISS 1973: 336, 338). Kiss pomišlja na pojavu koju je zapazio kod velikih transdanubijskih grobalja Halimba i Majs, gdje se oko stare jezgre groblja, koja predstavlja početak posjedanja, poput godova na drveću grupiraju mladi grobovi u, manje ili više, koncentričnim krugovima (KISS 1973: 336). U Bijelom Brdu II staru jezgru groblja činila je, prema Kissovom mišljenju, skupina grobova označenih brojevima od 1-140, koje je K. Nuber iskopao 1895. i 1896. godine na području ulice Velika Venecija i u središnjem istočnom dijelu groblja. Prema Kissu taj dio groblja nastao je negdje najranije 970 godine i predstavlja *terminus ante quem non* (KISS 1973:337). Upravo u tom segmentu groblja primjećuje Kiss pojavu bušenog antičkog novca, premda tvrdi da o grobovima, koji su uništeni ili djelomice istraženi u ulici Velika Venecija nije raspolagao potrebnim podacima, pa je glede vremena početka pokopavanja u groblju bio upućen na procjene (KISS 1973:337). Prigodom prvotnog objelodanivanja cjelokupnog tadašnjeg fundusa istraženih grobova Brunšmid je, dakako, na temelju vlastitih bilježaka dao opis svih 212 njemu poznatih grobova iz groblja Bijelo Brdo II (BRUNŠMID 1903-1904:52-76). U tom sklopu uz podatke o grobovima s numizmatičkim nalazima, koje Kiss inače detaljnije citira prema Brunšmidovoj objavi, a koji po njegovu uvjerenju

čine prsten recentnijih grobova datiran denarima Petra Orseola (1038-1041 i 1044-1046), Andrije I. (1046-1061) i Bele I. (1061-1063), ne upušta se u podrobnije vrednovanje inventara grobova broj 1-140, premda je to doista mogao učiniti (KISS 1973:337). Svršetak pokopavanja u groblju Kiss smješta na temelju nalaza novca oko početka posljednje trećine XI. stoljeća.

Na ovakovim površnim analizama samo manjeg dijela grobnog inventara, bez podrobnijeg zalaženja u horizontalno-stratigrafsku analizu cjelokupnog fundusa nalazišta, Kiss je gradio u osnovi tendencioznu tezu, prema kojoj prve ukope na Bijelom Brdu II, treba povezati s naseljavanjem uvjetovanim nastajanjem mađarske države (KISS 1968:243; KISS 1973:338). Refleksi takove mađarske kolonizacije prema Kissovom uvjerenju jasno se prepoznaju u pojavi grupe potpuno istraženih zapadnomađarskih grobalja, od kojih posebice izdvaja Halimbu i najveće groblje Karpatske kotline ono u Majsu (KISS 1973:336, 338). Na temelju takovih tvrdnji Kiss je *de facto* nastojao prikazati eponimsko groblje, po njegovu uvjerenju »tzv. bjelobrdske kulture«, izrazitim grobljem vremena mađarske kolonizacije ovog rubnog dijela Karpatske kotline, pa prema tome ne slavenskim već, zacijelo, mađarskim. Mišljenja smo da je upravo ovo prigoda da se u nastavku, nakon podrobnije analize temeljitije osvrnemo na Kissovu pretpostavku.

Još 1977. godine po prvi puta se na suvremeni način, u sklopu vlastite disertacije posvećene arheologiji istočnoalpskog prostora od VIII. do XI. stoljeća, njemački medievist Jochen Giesler, detaljno pozabavio i bjelobrdskom kulturom (GIESLER 1981:4, b. 1), pa je kao rezultat tog izuzetnog znanstvenog napora nastala njegova rasprava posvećena istraživanju kronologije ove kulture (GIESLER 1981). Kao pouzdan temelj za svako buduće povijesno, etničko ili sociološko interpretiranje arheološkog materijala, što je vrlo često bilo polazištem generacija arheologa koje su se bavile problemom i fenomenom bjelobrdske kulture, Giesler je izgradio pouzdan kronologijski sustav fundusa (GIESLER 1981:19). U njegovom radu posebno mjesto zauzimaju grobne cjeline s nalazima novca iz groblja Bijelo Brdo II (GIESLER 1981:149-151, sl. 19,1-4, T.52,2.), ali općenito i statistički podaci o predmetima prikazanih na tabeli spektra oblika bjelobrdske kulture (GIESLER 1981:T.48.). Giesler se nije upuštao u vrednovanje inventara groblja Bijelo Brdo II, odnosno točnije rečeno u analizu njezine horizontalne stratigrafije, već nalazište navodi u vezi kartiranja pojave pojedinih predmetnih, pretežito nakitnih skupina (GIESLER 1981:T.49,2; T.50,2; T.51,1-2). Giesler je nadalje spomenuti kronologijski sustav bjelobrdske kulture provjerio na velikim grobljima na redove u Transdanubiji kao što su Halimba-Cse-res, Fiad-Képuszta, Ellend-Nagyödör, Ellend-Szilfa i Pécs-Vasas (GIESLER 1981:33-82). U vrijeme nastanka njegove kronologije bjelobrdske kulture nije bilo objelodanjeno Kissovo viđenje groblja u Majsu u mađarskom dijelu Baranje

(KISS 1983). Unatoč tomu nastala je pouzdana kronologijska shema u kojoj posebno mjesto pripada Gieslerovoj tipologiji oblika s numeričkim oznakama od 1-41 b (GIESLER 1981:T.1.-T.5.). U našem pokušaju vrednovanja horizontalne stratigrafije groblja Bijelo Brdo II primjenili smo ovaj provjereni i uspješni sustav, dopunjujući ga novim tipovima predmeta (Prilog-A).

ANALIZA HORIZONTALNE STRATIGRAFIJE GROBLJA BIJELO BRDO II

U želji da o groblju Bijelo Brdo II damo što cjelovitiju sliku, usmjerili smo naša nastojanja u pravcu stvaranja solidne interne horizontalne stratigrafije ovog nalazišta. Točnije rečeno pristupili smo analizi horizontalne stratigrafije nalazišta koja je utemeljena na detaljnom vrednovanju djelomično solidno objelodanjenih i prethodno također isto tako solidno istraživanih i dokumentiranih segmenata groblja. Ove dijelove groblja istraživali su 1896. godine J. Purić i godinu dana kasnije, tj. 1897. godine J. Brunšmid. Riječ je o zonama koje smo označili slovima **A** i **B** na priloženom situacijskom planu groblja (T.13) razrađenom na temelju starijih terenskih planova J. Brunšmida (1897), odnosno Hoffillera (1907). Slovom **A** označili smo jugozapadni segment groblja, dakle zonu koju je istražio J. Purić 1896. godine, i u kojoj su registrirani grobovi označeni od strane J. Brunšmida brojkama od 140-171 (T.14.A). Sjevernu zonu groblja istraživao je J. Brunšmid 1897. godine i u njoj otkrio grobove koje je označio brojkama od 172-208 (T.14). Taj segment nalazišta označili smo slovom **B**. Na taj značajan dio groblja odnose se i originalni crteži popraćeni terenskim bilješkama J. Brunšmida nastali 24. 3. i u razdoblju od 30. 3. – 1. 4. 1897. godine na lokalitetu u Bijelom Brdu. Ove dvije zone dale su interesantan, dođuše, parcijalni uvid u horizontalno-stratigrafske odnose unutar jugozapadnog i sjevernog dijela groblja. Nastojeći upotpuniti sliku horizontalne stratigrafije groblja proveli smo detaljnu tipologijsku analizu cjelokupnog inventara grobnih cjelina, dakle i svih preostalih grobova izvan spomenutih zona **A** i **B**, koji su potpomogli u oblikovanju sveukupne slike o groblju Bijelo Brdo II. Riječ je o inventaru koji je ranije već bio objelodanjen (BRUNŠMID 1903-1904:52-75; ERCEGOVIĆ 1958:166-171), odnosno preciznije o svih 236 srednjovjekovnih grobova koji su istraženi u razdoblju od 1895. do 1907. godine. Pri tome smo proveli neposrednu autopsiju cjelokupnog dostupnog fundusa koji je pohranjen u Arheološkom muzeju u Zagrebu i Muzeju Slavonije u Osijeku. Koristeći provjerenu praksu tipologijske analize, koju je inače za bjelobrdsku kulturu J. Giesler na nizu velikih groblja mađarskog Dunántúla (Transdanubije) prvi uspješno aplicirao J. Giesler, pokušali smo Gieslerovu znanstvenu metodologiju (GIESLER 1981) u cjelosti primijeniti na primjeru groblja Bijelo Brdo II, ali i na dvadesetak bjelobrdskih lokaliteta međuriječja Mure, Drave, Dunava i Save (TOMIĆ

1990:240-356). Pored Bijelog Brda II, ova suvremena metoda aplicirana je i na grobljima međuriječja: Vukovar-Lijeva bara, Ptuj-Grad, Mahovljani, Petoševci-Bagruša, Gomjenica, Svinjarevci, Mačvanska Mitrovica, Sv. Juraj u Trnju, Ciganka, ali i na najvećem nalazištu bjelobrdske kulture u Karpatskoj kotlini u Majs-Udvar u mađarskom dijelu Baranje. Metoda tipologijske analize pokazala se vrlo iskazljiva i na pokretnom građivu svih preostalih bjelobrdskih nalazišta dravsko-savskog međuriječja.²

Posebno smo izdvojili 68 iskazljivih grobnih cjelina, koje smo na temelju velikih mogućnosti kombinacija, obzirom na bogatstvo njihova inventara, doveli u određene relacije i na taj način dokazali relativno pouzdan prikaz slijeda posjedanja groblja. Rezultat ovog nastojanja je priložena kombinacijska tabela groblja Bijelo Brdo II (T.27). Ujedno smo izdvojili 26 grobnih cjelina koje su materijalnim nalazima potkrijepile naše viđenje groblja, točnije rečeno njegovu relativnu kronologiju (T.15-T.26,2). Naše rezultate relativno-kronologijskih istraživanja konfrontirali smo Gieslerovoj kronologijskoj podjeli bjelobrdske kulture i na taj način dobili smo pouzdan vremenski okvir unutar kojeg se odvijalo posjedanje, odnosno pokopavanje u groblju Bijelo Brdo II.

Istraživanja horizontalne stratigrafije započinjemo kartiranjem nalaza u zonama **A** i **B**, kako nam to zorno predočuje i dokumentiraju priloženi analitički planovi navedenih dijelova groblja Bijelo Brdo II (T. 14).

HORIZONTALNA STRATIGRAFIJA ZONE »A«

Prigodom uspješnih arheoloških sondiranja 1896. godine uspio je J. Purić, tadanji tajnik Hrvatskog arheološkog društva, izolirati 30 kosturnih grobova, koje je kasnije J. Brunšmid označio brojkama od 139-156 i od 158-170 (T.14.A). U 18 od sveukupno trideset grobova ovog segmenta groblja J. Purić je konstatirao nalaze, dok preostalih 12 grobova nisu sadržavali nikakve nalaze.

Na temelju detaljne tipologijske analize grobnog inventara spomenutih 18 grobova dale su se izdvojiti tri kronologijske skupine ili točnije rečeno, tri vjerojatne lokalne faze posjedanja i širenja groblja. Naime, samo na temelju grobnih priloga ili određenih fenomena koji stoje u vezi s načinom pokopavanja može se razaznati redoslijed posjedanja groblja (GIESLER 1981:34). Podjela na faze posjedanja prepoznaje se isključivo na temelju pojave novih tvorevina ili u običaju pokopavanja (njem. *Totengestus*).

Prvu fazu posjedanja zone **A** prepoznali smo na temelju analize građe u u njezinom sjevernom dijelu. Kartiranje nalaza pokazalo je da je riječ o grobovima broj: 140, 141 (T.18.1), 143, 145, 148, 149, 154 i 161. Inventar ovih grobnih cjelina predstavlja nakitne tvorevine koje posebice navodimo. Karičice sa S-petljom (Giesler tip I-II) registrirane su u grobovima: 140, 143, 145, 149 i 161.

Ova nakitna tvorevina općenito je najčešća pojava u zoni A. Prsteni tipa 31 registrirani su u tri slučaja (grobovi: 141, 143 i 149). Karičica tipa 13 nađena je samo u grobu broj 154, ondje se ona javlja u kombinaciji s narukvicom rastavljenih stanjenih krajeva i okruglog presjeka (Giesler tip 4), koje su inače nazočne i u grobu broj 161. Što se tiče ogrlice tipa torkves (tip 1) registriran je samo 1 primjerak u grobu 161, dok se ogrlice derdani (tip 39-40) javljaju u dva slučaja u grobovima 140 i 145. Perforirani antički novac kojeg smo, u cilju dopune Gieslerove tipološke sheme, označili kao tip 44 a, registriran je u inventaru groba 148, dok je vrlo značajan nalaz denara mađarskog kralja Petra (1038-1041 i 1044-1046), koji predstavlja *terminus post quem non* prve faze posjedanja i pokopavanja bjelobrdskog groblja, otkriven u funkciji obola u grobu broj 141 zajedno s karičicama sa S-petljom (tip I-II) i prstenom tipa 31. Denare ugarskih vladara Arpadovića koji se pretežito pojavljuju u funkciji Haronovog obola, radi dopune Gieslerove tipološke sheme označili smo kao tip 44 b. Opisana prva faza posjedanja zone A odgovara tzv. **ranjoj fazi Bijelo Brdo I** stupnja.

Drugu fazu pokopavanja unutar zone A karakteriziraju nakitne tvorevine tipične za tzv. Bijelo Brdo I stupanj prema Gieslerovoj kronološkoj shemi (GIESLER 1981:145, T.53, 1-2.). Riječ je o grobovima broj 142 i 160 na zapadnom obodu zone A. Inventar tih grobova čine: prsten tipa 33 (grob 142), odnosno tipa 34 b (grob 160), kojima su kao retardirani oblici iz prethodne prve faze posjedanja zone A pridružene nakitne forme I-II, 31 i 40. Drugu fazu posjedanja zone A mogli smo sinhronizirati s tzv. **Bijelo Brdo I** stupnjem prema Gieslerovoj kronološkoj shemi.

Na opisanu nalazima oskudnu drugu fazu posjedanja nadovezuje se posljednja treća faza koju predstavlja inventar grobova broj: 153 (T.18,2), 156 (T.19), 163 i 165 (T.20). Ovoj fazi mogli bismo pridružiti i nekolicinu grobova bez ikakvih priloga. Ukoliko i te spomenute grobove bez priloga pridružimo dobijamo sliku ravnomjernog rasporeda u čitavoj zoni A. Ukoliko tu našu pretpostavku odbacimo preostaje činjenica da grobovi naše treće faze posjedanja tvore omanju skupinu na jugozapadnom dijelu zone A. Unutar zone A centralnu poziciju zauzima inventarom vrlo bogat grob broj 156 (T. 19). Razmotrimo li detaljnije treću fazu posjedanja groblja u zoni A, onda dolazimo do zaključka da se, pored nakitnih tvorevina primjerenih prvoj i drugoj fazi posjedanja groblja, odjednom pojavljuju novi oblici karakteristični samo za tu fazu posjedanja. Naime, preciznije rečeno, pored nalaza tipa 31, 4, 1, 40 i I-II iz prve faze, odnosno prstena tipa 33 i 34 b iz druge faze posjedanja, javljaju se kao potpuno novi oblik u zoni A prsteni tipa 23, 30 i denari Arpadovića kao osobito iskazljiv i znakovit prilog (tip 44 b). Tako u grobovima 163 i 165 (T.20) susrećemo prstene pletene od tri srebrne žice (tip 30). U izuzetno bogato opremljenom ženskom grobu broj 156 (T.19) javljaju se prsteni tipa 23 i 27 karakteristični također za ovu posljednju fazu posjedanja groblja Bi-

jelo Brdo II, a uz njih ogrlica tipa torkves (tip 1), ogrlica derdan (tip 40), narukvica tipa 4, lunulasti privjesak (tip 12), dugme tipa 11, karičice sa S-petljom (tip I-II), kao i prsteni tipa 33, 31 i 36. Posebno značajne nalaze unutar inventara grobova 153 (T.18,2) i 165 (T.20) predstavljaju denari kralja Andrije I. (1046-1061), koji predstavljaju važno uporište za preciznije kronološko određenje ove posljednje faze posjedanja groblja unutar zone A.

Na temelju pojave prstena tipa 23, 27 i 30 ovu posljednju fazu posjedanja groblja, tj. isključivo zone A možemo sinhronizirati s tzv. Bijelo Brdo II. stupnjem prema Gieslerovoj kronološkoj shemi bjelobrdske kulture (GIESLER 1981: 146-147, T.53, 1-2.).

Dakle, u jugozapadnom dijelu groblja konstatirali smo postojanje tri uzastopne faze posjedanja koje smo označili kao Bijelo Brdo I, II i III.

U zoni A analizirali smo položaj ruku kod pokojnika (T.28), pojavu kojoj je u inozemnoj literaturi odavna posvećena posebna pažnja. Ovdje posebice naglašavamo rezultate analize položaja ruku pokojnika (njem. *Totengestas*) unutar velikog groblja na redove Halimba-Cserecs (TÖRÖK 1962; GIESLER 1981:T.6.).

Analiza položaja ruku pokojnika dokazala postojanje četiri temeljna načina, tj. tipa polaganja ruku (T.28). U jednom slučaju (grob 165) registriran je položaj ruku na prsima pokojnika (T.20). Ruke su na prsima bile prekrizene. U sedam slučajeva ruke su bile položene na prsa i trbuh, odnosno na želudac i trbuh. Riječ je o grobovima broj: 151, 153 (T.18,2), 154, 155, 163 i 169. Nadalje, položaj ruku u karlici pokojnika registriran je u najvećem broju slučajeva, odnosno tačnije u čak 16 slučajeva (140, 142, 143, 148, 149, 150, 152, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167 i 168). Četvrti tip polaganja ruku prepoznat je u grobovima u kojima su ruke ispružene uz trup pokojnika. Ovo je slučaj s grobovima 141 (T.18,3), 164 i 170.

Konačno, u preostala tri slučaja nije se, uslijed loše očuvanosti kostura moglo preciznije odrediti varijanta položaja ruku kod pokojnika.

HORIZONTALNA STRATIGRAFIJA ZONE »B«

U sjevernom segmentu groblja Bijelo Brdo II u kojem je tijekom 1897. godine obavio sustavna i za njegovo vrijeme upravo uzorita istraživanja J. Brunšmid je pronašao 36 srednjovjekovnih grobova koji su kasnije označeni brojkama od 172-208. O tim grobovima očuvana je izvorna dokumentacija koju ovdje po prvi puta objelodanjujemo. Riječ je o terenskim bilješkama i skicama spomenutih grobnih cjelina (T.5-T.10,2). Preciznost ove dokumentacije omogućila je njezino maksimalno korištenje prigodom analiziranja horizontalno-stratigrafskih odnosa u sjevernom dijelu groblja koje smo za ovu prigodu obilježili kao zona B. Ovoj skupini pridružili smo radi njihova

položaja i naknadno, tijekom 1897. godine otkrivene grobove označene brojkama od 209-212.

Detaljno kartiranje grobnog inventara spomenutih grobova, od kojih je čak 35 sadržavalo ukrasne tvorevine (T.14,B), dalo je dokaze o postojanju također tri uzastopne faze posjedanja i u ovom dijelu groblja.

U prvu fazu posjedanja zone B uvrstili smo grobove broj: 173 (T.16,2), 178, 182, 183, 184, 185, 188, 198 (T.22,2), 201, 207, 208, 209 i 210. U čak 9 grobova te prve faze posjedanja groblja registrirane su karičice sa S-petljom (tip I-II). Obične karičice rastavljenih krajeva registrirane su u sedam slučajeva (173, 182, 188, 198, 207, 209 i 210). Registar oblika te prve faze dopunjuju zatim prsten tipa 21 (grob 173), prsten tipa 24 (grob 178), tipa 25 (grobovi 198 i 208), zatim u tri slučaja prsteni tipa 31 (183, 185 i 201), odnosno u dva slučaja tipa 38 b (grobovi 182 i 198), narukvice tipa 4 u grobovima 183, 184 i 210. Nadalje, susrećemo u jednom slučaju narukvicu tipa 6 (grob 210) i osobito interesantan primjerak narukvice rastavljenih krajeva nalik zmijskim glavama (grob 188). U tri daljnja slučaja registrirani su praporce tipa 10 a (grobovi 173, 184 i 188), dok se u grobu broj 182 susrećemo s lunulastim privjeskom (tip 12). Ogrlice tipa torkves (tip I) registrirane su u prvoj fazi posjedanja ovog dijela groblja u četiri slučaja (grobovi 182, 183, 184 i 188), ogrlice čerdani (tip 40) u grobovima 183, 184 i 188, dakle u kombinaciji s ogrlicama torkvesima u tri slučaja. U grobu broj 183 nađen je i perforirani rimski novac (tip 44 a). Grobovi prve faze posjedanja zone B raspoređeni su po čitavoj površini ovog segmenta groblja uz nešto izraženiju koncentraciju u sjeverozapadnom njenom dijelu (T.14).

Nekako unutar rasporeda spomenute skupine grobova prve faze posjedanja groblja u zoni B nailazimo na 6 grobova koji odražavaju drugu njenu fazu posjedanja. Riječ je o grobovima broj: 174 (T.21) 192, 196, 200, 206 i 211 (T.24). Pored predmeta karakterističnih za prethodnu, tj. prvu fazu posjedanja groblja, npr. ukrasnih tvorevina tipa 1, 40, 25, 31, 38 b, I-II i 10, javljaju se nove nakitne forme poput prstena tipa 32 (grob 173), zatim tipa 33 (grobovi 192 i 196), tipa 34 a u grobu 211 (T.24) i konačno tipa 34 b (grob 200).

Na krajnjem sjevernom rubu zone B javljaju se grobne cjeline broj 193, 195 i 199 u kojima jasno prepoznajemo pojavu treće faze posjedanja ovog dijela groblja. Naime, pojava prstena tipa 27, tj. prstena rastavljenih stanjenih svršetaka i rombičkog presjeka, registrirana u grobovima 193 i 195 (T.22,1) najavljuje nastup posljednje faze posjedanja u zoni B. Uz nakitne oblike zaostale iz prethodnih faza posjedanja groblja, kao što su karičice tipa 13, karičice sa S-petljom tipa I-II, prsten tipa 34 b (grob 193), javlja se u grobu broj 199 (T.23) srebrni denar (tip 44 b) mađarskog kralja Bele I. (1061-1063), koji određuje jasnu vremensku, gornju granicu trajanja groblja Bijelo Brdo II. Prema tome ovaj nalaz predstavlja *terminus post quem non* treće faze posjedanja unutar zone B.

Istraživanje ritusa pokojnika, odnosno polaganja ruku pokojnika unutar zone B (T.28), ponovno je potvrdilo postojanje četiri temeljne varijante položaja ruku. Od četrdeset promatranih grobova ovog dijela groblja u samo jednom slučaju (grob 188) registrirano je polaganje ruku na prsima pokojnika. Točnije rečeno ruke pokojnika su ukršteno i prekrženo na prsima. U čak 11 slučajeva (grobovi 180, 181, 184, 185, 189, 191, 193, 195, 200, 205 i 208) primjećuje se polaganje obje ruke na trbuh, odnosno želudac, tj. na trup pokojnika. U osam daljnjih slučajeva, tj. u grobovima broj 172, 173, 174, 192, 198, 202 i 203, konstatirano je polaganje ruku u karlicu pokojnika. Položaj polaganja ruku uz trup pokojnika potvrđen je u 11 slučajeva (grobovi: 177, 178, 179, 182, 183, 186, 190, 197, 201, 206 i 207). Konačno, u posljednjih 8 slučajeva uslijed loše očuvanosti kostura nije se moglo preciznije odrediti varijantu položaja ruku.

HORIZONTALNA STRATIGRAFIJA ZONE «C»

U sklopu naše analize horizontalne stratigrafije groblja u Bijelom Brdu II posebnu pažnju posvetili smo i tipologijskoj analizi 20 srednjovjekovnih grobova koje je otkrio V. Hoffiller 1907. godine u jugoistočnom dijelu nalazišta (ERCEGOVIĆ 1958:166-171). Ovu smo skupinu grobova označili kao zonu C. Za nju postoji numeracija koju je odredila S. Erecović prigodom njezina kasnijeg objelodanivanja Hoffillerovih bilješki i situacijskog plana. Naime, spomenuti srednjovjekovni grobovi obilježeni su brojkama od 215-236, kako bi se logički nadovezivali na ranije Brunšmidovo obilježavanje, jer Hoffiller nije ostavio numeraciju grobova. Nažalost, na taj način nismo bili u mogućnosti kartirati raspored predmetnih skupina i u tom segmentu bjelobrčkog groblja, pa smo se morali zadovoljiti detaljnom tipologijskom analizom cjelokupnog inventara ovih 20 grobova. Analiza inventara pokazala je postojanje jedne rane faze posjedanja groblja, koja odgovara prvim fazama posjedanja groblja dokazanim u zonama A i B. Nadalje, dokazano je grobova 217 (T.25) i 226, koji sadrže elemente karakteristične za pretpostavku o postojanju i najmlađe, treće faze posjedanja u ovom rubnom dijelu groblja.

Grobovi s elementima spomenute prve faze posjedanja zone C bili bi: 215, 218, 220, 221, 224, 225, 228 (T.26,1), 231, 234, 235 i 236. U ovim grobovima javljaju se prsteni tipa 21 (grobovi 215 i 235), zatim prsteni tipa 22 u grobovima broj 218, 224, 228 i 236, prsteni tipa 31 u grobovima 225 i 228 (T.26,1), prsteni tipa 38 b u grobovima 220, 228 (T.26,1) i 234, narukvice tipa 4 u grobovima 215, 228 i 231 i karičice sa S-petljom (tip I-II) u grobovima 221, 223 i 228 (T.26,1). Nadalje, susrećemo u grobu 221 karičicu sa spiralnim stožastim svršetkom (tip 19), zatim naušnicu volinjskog tipa inačice 17 a u grobu broj 225, potom praporac tipa 10 a u grobu 225, odnosno lijevano dugme s ušicom tipa 11 b u grobovima 215 i 217 (T.25). Grobna cjelina 225 uistinu je znakovita, jer pored

spomenute naušnice volinjskog tipa 17 a u inventaru pokojnika susrećemo ogrlicu derdan (tip 40), praporac tipa 10 a, prstene 31, 38 b, ali i tipa 33, koji je inače primjeren tek slijedećoj fazi Bijelo Brdo I. stupnja prema Gieslerovoj kronologijskoj shemi. Na temelju ovog nalaza bilo bi *de facto* pravilnije ovu grobnu cjelinu pripisati drugoj fazi posjedanja groblja. Grobovi koje smo uvrstili u treću, posljednju fazu posjedanja ovog segmenta groblja, označeni brojkama 217 (T.25) i 226, sadrže pored retardiranih nakitnih tvorevina primjerenih ranijim fazama posjedanja groblja i potpuno novu ukrasnu formu prsten tipa 23. Tako na primjer u grobu 217 (T.25) uz novi oblik prstena (tip 23), koji najavljuje *de facto* posljednju fazu posjedanja ovog dijela groblja, susrećemo ogrlicu torkves tipa 1, ogrlicu derdan tipa 40, narukvicu tipa 4, prstene tipa 21 i 22 i dugme s ušicom tipa 11 b. U grobu broj 226 pored prstena tipa 23, javlja se i prsten tipa 31.

ANALIZA OSTALIH DIJELOVA GROBLJA BIJELO BRDO II

Preostali inventar bjelobrdske groblja također je detaljno tipologijski analiziran, što je rezultiralo oblikovanjem pregledne kombinacijske tabele (T.27). Naime, u kombinacijsku tabelu uvrštene su sve posebno iskazljive grobne cjeline, njih sveukupno 70. Analiza tipologije i horizontalno-stratigrafskih odnosa unutar ovih grobnih cjelina koje su pružale obilje dragocjenih kombinacija, dokazala je potpuno zorno kontinuum posjedanja groblja (njem. *Belegungsablauf*) tijekom četiri lokalne uzastopne faze posjedanja, koje smo obilježili kao faze Bijelo Brdo I, II, III i IV.

Metodologijom tipologijske analize izdvojene su predmetne skupine karakteristične za svaku od spomenute četiri faze posjedanja groblja. Tako je dokazano postojanje najranije faze posjedanja groblja u koju smo prema prikazu kombinacijske tabele (T.27) uvrstili grobne cjeline od broja 235 do inclusive 65. Za tu najraniju fazu karakteristična je pojava ranih oblika ukrasnih tvorevina bjelobrdske kulture. Riječ je o prstenima tipa 21, 22, 24, 25, 31 i 38 b. Ovu fazu posjedanja groblja dokumentira pojava nekolicine novih ukrasnih oblika. Prije svega riječ je o pojavi naušnica tipa 14 b u grobu 174 (T.21) i tipa 17 a (grob 225). Vrlo česta pojava sunarukvice tipa 4 i 6, a u jednom slučaju (grob 134) i narukvice tipa 7, pa zatim jednostavne karičice rastavljenih krajeva (tip 13), odnosno karičice stožastog svršetka (tip 19) ili vrlo često karičica sa S-petljom (tip I-II). U prvoj fazi posjedanja vrlo česta je pojava ogrlica torkvesa (tip 1), ogrlica derdana (tip 39-40), u znatno manjem broju perforiranog antičkog novca II-IV. stoljeća (tip 44 a) u funkciji dijelova ogrlica derdana, pa praporaca (tip 10 a), ljevanih dugmeta s ušicom (tip 11 b) a u jednom slučaju (grob 161) i lunulastog privjeska (tip 12).

Za najraniju fazu posjedanja groblja osobito znakovita je pojava ulomaka keramike ili čitavih glinenih posuda u skupini grobova koja je obilje-

žena pojavom prstena tipa 22 (grob 49 i 52), odnosno u kombinaciji s nožićem (grob 52) ili čak bez ostalih priloga (grob 147 i 51). Valja naglasiti da problemu pojave keramičkih izradevina u fundusu bjelobrdske kulture nije posvećena ona pažnja koju, zacijelo, zavrijeđuje. Naime, nije provedena odgovarajuća kronologijska distinkcija. To je slučaj i s grobljem u Bijelom Brdu II unutar kojeg se javljaju nalazi glinenih posuda (tip 50), koja također očekuje na trenutak detaljnijeg vrednovanja. Međutim, unutar kombinacijske tabele uspješno nam je konstatirani pojavu keramičkih izradevina najvećim dijelom upravo u toj najranijoj fazi posjedanja groblja (T.27). Nadalje, kao vrlo rana ukrasna forma izdvojena je i narukvica tipa 2. Riječ je o narukvici od trakastog lima savijenih krajeva koja je konstatirana u inventaru groba 128 u kombinaciji s prstenom tipa 38 b.

Već ranije naglasili smo pojavu denara ugarskog kralja Petra I. (1038-1041/1044-1046) registrirana u grobu 141 groblja Bijelo Brdo II. Ondje je nađen u kombinaciji s prstenom tipa 31 i karičicom sa S-petljom tipa I-II (T.18,1). Grob 141 (T.18,1) vrlo je značajan u relativno-kronologijskom smislu, jer precizno određuje godinu početka emisije arpadovskog novca a simbolički i svršetak prve faze posjedanja groblja. Dakle, nalaz denara u funkciji obola predstavlja *terminus post quem non* za prvu fazu posjedanja groblja u Bijelom Brdu II.

U relativno-kronologijskom smislu prva faza posjedanja, tj. pokopavanja unutar eponimskog groblja sinhrona je tzv. ranoj fazi Bijelo Brdo I. stupnja prema Gieslerovoj kronologijskoj shemi (GIESLER 1981:145). Naime, analiza komparativne građe velikih bjelobrdskih grobalja Transdanubije (mađ. Dunántúl), koju je detaljno obradio svojedobno Giesler, zorno pokazuje srodnost materijala prve faze posjedanja groblja u Bijelom Brdu s, primjerice, prvom fazom posjedanja velikog groblja na redove (njem. Gräberfeld) na položaju Cseres kod Halimbe u županiji Veszprém (GIESLER 1981:33-57, T.7, T.30.), zatim s prvom fazom posjedanja groblja Fiad-Képusza u županiji Somogy (GIESLER 1981:57, T.31,3; T.34.), kao i s početkom pokopavanja u grobljima mađarske županije Baranya u Ellend Nagyögdör (GIESLER 1981:66-67; T.35,2; T.40), Ellend-Szilfa (GIESLER 1981:75; Sl.12; T.41,3) i Pécs-Vasas (GIESLER 1981:78; T.42,2; T.45.). Ovoj skupini grobalja Transdanubije, koju je analizirao Giesler, možemo pridružiti svakako i, zasad, najveće groblje bjelobrdske kulture u čitavoj Karpatskoj kotlini, ono u mađarskom dijelu Baranje kod sela Majš na položaju Udvar (KISS 1983). Uslijed kasnijeg objelodanjivanja fundusa iz Majša nije Giesler mogao uključiti i ovo, svakako, najiskazljivije groblje i iskoristiti brojne mogućnosti kombinacija. Unatoč Kissovoj djelomično provedenoj analizi horizontalne stratigrafije, o kojoj je ubrzo po objelodanjivanju izrečen sud od strane same mađarske arheologije (BONA 1984:283-294; KOVACS 1984:271-284), nije primijenjena kombinatorička koja svakako daje vrlo dobre rezultate. U

našem detaljnijem analiziranju fundusa velikog groblja na redove u Majs-Udvar uspjelo nam je izdvojiti izrazito jasnu početnu, prvu fazu pokopavanja, odnosno posjedanja ovog markantnog nalazišta (TOMIČIĆ 1989:354; T.L.), koju smo označili kao Majs I. Ta faza sinhrona je s Gieslerovom ranom fazom prvog stupnja bjelobrdске kulture, a karakterizira ju pojava prstena tipa 24, 25, 31, 38 b, zatim narukvica tipa 4, 5, 7 i 8, karičica tipa 13, karičica sa S-petljom tipa I-II, dvodjelnih privjesaka tipa 9, lijevanih dugmeta s ušicom tipa 11, lunulastih privjesaka tipa 12, ogrlica torkvesa tipa 1, kao i ogrlica derdana tipa 40, bušenih rimskih novčića (tip 44 a), glinenih posuda (tip 50), nožića (tip A/4), predjica (tip 49), kremenja (tip 48) i srebrnih denara kraljeva iz dinastije Arpadovića (tip 44 c). Riječ je o denarima kralja Stjepana I. (1000-1038), Petra (1038-1041/1044-1046) i Abe Samuela (1041-1044), koji *de facto* određuju kronologijski okvir trajanja spomenute prve faze posjedanja groblja u Majsu.

Novu, drugu fazu posjedanja groblja u Bijelom Brdu II uspjeli smo analizom horizontalno-stratigrafskih odnosa i tipologijskim vrednovanjem prepoznati u pojavi potpuno novih ukrasnih tvorevina. Među materijalom ove faze pokopavanja osobito značajno mjesto pripisujemo pojavi lijevane volinjske naušnice tipa 17 b, koja je poslužila kao privjesak jednostavne karičice sa S-petljom u inventaru groba broj 46. Pored naušnice volinjskog tipa, koja je u ovom groblju, kao jednostavnija inačica kvalitetnije rađene volinjske naušnice tipa 17 a, registrirana u grobu 225, javljaju se u ovoj fazi posjedanja groblja razne varijante prstena. Naime, susrećemo prstene tipa 32 u grobu 174 (T.21), zatim tipa 33 (grob 78, 142, 192, 196, 225), tipa 34 a u grobu 113 (T.17), 119 i 211 (T.24), tipa 34 b (grob 110, 158, 160, 200, 211) i tipa 36 u grobu 62 (T.16,1). U relativno-kronologijskom smislu osobito značajan je grob broj 113 (T.17), u kojem se pored oblika karakterističnih za prvu fazu posjedanja groblja, kao što su prsten tipa 22, karičice sa S-petljom tipa I-II, odnosno ogrlice derdani tipa 39-40, javlja se novi oblik prstena tipa 34 a i posebice značajan nalaz srebrnog denara ugarskog kralja Andrije I. (1046-1061). Naime, ovaj nalaz denara predstavlja *terminus postquem non* za određivanje kronologijskog okvira trajanja druge faze posjedanja groblja Bijelo Brdo II.

Za tu drugu fazu posjedanja groblja karakteristična je konstantna pojava ukrasnih oblika tipičnih za prvu fazu pokopavanja. Riječ je o povremenoj pojavi prstena tipa 21, 22, 31 i 38 b, ali i narukvica tipa 4 i 6, karičica sa S-petljom tipa I-II, ogrlica torkvesa tipa 1, ogrlica derdana tipa 39-40, ponekad karičica rastavljenih kraljeva tipa 13, odnosno onih sa stožastim spiralnim svršetko tipa 19, kao i praporaca tipa 10 a i dugmeta tipa 11 b, odnosno nožića (grob 78) i perforiranog antičkog novca tipa 44 a u grobu broj 46. Druga faza posjedanja groblja Bijelo Brdo II logički se u kronologijskom smislu nadovezuje na prethodnu fazu za koju smo dokazali da je sinhrona tzv. ranog fazi prvog stupnja bjelobrdске kulture prema Gi-

eslerovoj kronologijskoj shemi. Taj kontinuitet pregledno dokumentira kombinacijska tabela groblja (T.27).

Kompariranje fundusa druge faze posjedanja groblja Bijelo Brdo II sa srodnim u velikim grobljima na redove susjedne Transdanubije pokazalo je sinhronost s drugom fazom posjedanja Halimba-Cseres (GIESLER 1981: T.30.), potom također drugom fazom posjedanja groblja Ellend-Szilfa (GIESLER 1981: Sl.12.) i drugom, tj. posljednjom fazom posjedanja u groblju Pecs-Vasas (GIESLER 1981: T.45.). Naša horizontalno-stratigrafska istraživanja groblja u Majsu-Udvar (TOMIČIĆ 1989:354-355; T.L.) rezultirala su jasnim prepoznavanjem nove, druge faze posjedanja groblja koju smo označili kao faza Majs II. Nastup te nove faze pokopavanja u Majsu obilježila je pojava lijevanih naušnica volinjskog tipa u grobovima broj 1038 i 1047, kao i prstena tipa 32, 33, 34 a i 34 b. U toj fazi javljaju se pored navedenih novih ukrasnih oblika i retardirane forme iz prethodne starije faze posjedanja Majs I kao što su karičice tipa 13, karike sa S-petljom tipa I-II, donekle dvodjelnih privjesaka tipa 9, dugmeta tipa 11, lunulastih privjesaka tipa 12, ogrlica derdana tipa 40 i glinenih posuda tipa 50. Uz opisane nakitne tvorevine javljaju se kao prežici i prethodne faze i prsteni tipa 24, 25 i 31, narukvice tipa 8. U drugoj fazi posjedanja groblja Majs pojavljuje se i novac kralja Stjepana I. (1000-1038) u grobu broj 148.

Drugu fazu posjedanja groblja u Bijelom Brdu II možemo dakle, na temelju vrlo pouzdanih uporišta u komparativnom materijalu, uvrstiti u prvi stupanj bjelobrdске kulture prema Gieslerovoj apsolutno-kronologijskoj shemi.

Detaljna tipologijska analiza cjelokupnog fundusa groblja Bijelo Brdo II dokazala je također pojavu jasno izražene *treće faze posjedanja groblja*, koja se logički nadovezuje na prethodnu fazu pokopavanja u groblju. Početak te nove faze zasvjedočen je inventarom grobne cjeline broj 156 (T.19). Izuzetno bogatstvo tog groba čine, pored formi primjerenih prethodnim fazama posjedanja groblja, uglavnom nove ukrasne tvorevine. Naime, uz prsten tipa 31 i narukvicu tipa 4, tipične za prvu fazu posjedanja groblja i prsten tipa 36 primjeren drugoj fazi posjedanja groblja, pojavljuju se oblici nazočni u obje spomenute faze, kao što su ogrlice torkvesi tipa 1, ogrlice derdani tipa 39-40, karičice sa S-petljom tipa I-II, dugmeta tipa 11 b i lunulasti privjesak tipa 12. Nove ukrasne tvorevine predstavljaju prsteni tipa 23 i 27. Na materijal grobne cjeline 156 koji obilježava početak treće faze u posjedanju groblja, logički se nadovezuje inventar vrlo bogatog groba 107. Ova grobna cjelina koja pruža sigurne kombinacijske oslonce, pored retardiranih ukrasnih oblika sadrži i novu formu prstena tipa 23, uz koji se pojavljuju čak dva primjerka novca vladara iz kuće Arpadovića. Riječ je o nalazu srebrnih denara ugarskog kralja Andrije I. (1046-1061) i Bele I. (1060-1063). Time smo pored značajnih kronologijskih elemenata za groblje dobili i pouzdano uporište za datiranje

prstena tipa 23, odnosno cjelokupne grobne cjeline broj 107. Denari u grobu 107 nađeni su u položaju koji dopušta tvrdnju da je riječ o obolima. Pored prstena tipa 23 u groblju se javljaju i prsteni tipa 27 i 30, koji su novi još do tada neuobičajeni oblici. I dok prsten tipa 27 u određenom smislu predstavlja inačicu srodnih prethodnih oblika 25 i 26, dotle prsten tipa 30, pleten od tri srebrne žice i stanjenih rastavljenih krajeva predstavlja i morfološki novum. Prsten tipa 30 pouzdano je kronološki određen nalazom srebrnog denara kralja Andrije I. (1046-1061) u grobu broj 165 u zoni A. Ondje se javljaju i karičice sa S-petljom tip-II (T.20).

Treća faza posjedanja groblja Bijelo Brdo sinhrona je s početkom drugog stupnja bjelobrdске kulture. Analogne pojave primjećujemo u velikom groblju na redove u Fiad-Képuszta (GIESLER 1981: T.34.), zatim tijekom druge faze posjedanja groblja Ellend-Nagyödör (GIESLER 1981: T.40.) i u grobljima Ellend-Szilfa (GIESLER 1981: Sl. 12.) i Pécs-Vasas (GIESLER 1981: T.45.). Interesantna su naša zapažanja nastala tipološkom analizom fundusa groblja u Majs-Udvar (TOMIČIĆ 1981:347-356; T.177-T.180; T.L.). Potpunim nestankom, starijih oblika prstena i pojavom novih tipa 23, 26, 27, 29 i 30 nastupa završna faza posjedanja groblja u Majsu koju smo označili kao fazu Majs III (TOMIČIĆ 1989:355; T.L.). Osobito omiljenom formom iskazuje se u Majsu u ovoj fazi srebrni prsten pleten od trostruke žice i rastavljenih stanjenih krajeva (tip 30). Od starijih oblika nakita zadržale su se još narukvice rastavljenih krajeva sa životinjskim glavama (tip 8), pa srebrne malofomatne karičice sa S-petljom (tip II), poneko lijevano dugme tipa 11, lunulasti privjesak tipa 12, ogrlice derdani tipa 40 i glinene posude tipa 50. Sasvim izuzetan inventar predstavljaju križići registrirani u tri grobne cjeline (234, 275 i 1031). U sva tri slučaja susrećemo ih u kombinaciji s ogrlicama tipa 40, dok u jednom slučaju križić susrećemo u kombinaciji s denarom kralja Andrije I. (1046-1061). Posljednja treća faza posjedanja groblja u Majsu obuhvaća vrlo vjerojatno vremenski raspon od pojave kurentnog novca Andrije I. (1046-1061) i Salamona (1063-1074), do vremena vladavine Ladislava I. (1077-1095). Faza Majs III na temelju tipološkog vrednovanja sinhrona je s većim dijelom drugog stupnja bjelobrdске kulture prema Gieslerovoj kronološkoj shemi.

Posljednju, četvrtu i zaciijelo vrlo kratkotrajnu fazu posjedanja groblja Bijelo Brdo II karakterizira novi oblik prstena tzv. tipa 35. Prsten ovog tipa, tj. raskucane (rake s urezanim ukrasima, registrirani su u grobovima broj 21, 25 i 87 (T.26,2). Svršetak ove faze zasvjedočen je nalazima obola, tj. denara vladara iz dinastije Arpadovića. Tako je primjerice u grobu broj 153 (T.18,2) nađen denar kralja Andrije I. (1046-1061), a u grobu broj 199 (T.23) kralja Bele I. (1060-1063). Malobrojna skupina grobova ove posljednje, četvrte faze posjedanja groblja u Bijelom Brdu II sinhrona je tzv. kasnoj fazi drugog stupnja bjelobrdске kulture prema

Gieslerovoj kronološkoj shemi (GIESLER 1981:147; T.53,2.). Uspoređujući srodan bjelobrdski fundus u dobro analiziranim grobljima Transdanubije Giesler je elemente te kasne faze drugog stupnja bjelobrdске kulture otkrio u završnoj fazi posjedanja groblja u Halimba-Cseres (GIESLER 1981:T.30.) i zatim u Fiad-Képuszta (GIESLER 1981:T.34.). Elemente Gieslerove kasne faze drugog stupnja bjelobrdске kulture prepoznali smo u većem naseobinskom bjelobrdskom groblju Sv. Juraj u Trnju u Medimurju (TOMIČIĆ 1990:116-120; Sl.3; Sl.4.) i u slavonskom dijelu Podravine u bjelobrdskom groblju kod sela Ciganka nedaleko Podravske Slatine (TOMIČIĆ 1990: T.XI,1-2.).

Dakle, analiza horizontalne stratigrafije groblja Bijelo Brdo II pokazala je jasno postojanje četiri kontinuirane faze posjedanja nalazišta, koje su gotovo u cjelosti sinhronne sa prvim i drugim stupnjem bjelobrdске kulture prema kronološkoj shemi koju je razradio J. Giesler. Taj kontinuitet posjedanja tijekom četiri uzastopne faze pokopavanja zrcali se, kako u vrlo bogatom oblikovnom registru, tako i u pojavi denara u rasponu od vremena vladanja Petra (1038-1041/1044-1046) do Bele I. (1046-1066).

Horizontalno-stratigrafska analiza groblja Bijelo Brdo II koja do sada još nikada nije bila provedena na eponimskom lokalitetu ove značajne srednjovjekovne kulture Europe, dala je uglavnom drugačiju sliku posjedanja, odnosno redosljeda u pokopavanju od one koja je do nedavna bila dostupna na temelju Kissove teze (KISS 1973). Riječ je o tipičnom naseobinskom groblju na redove u kojem se doslovno zrcali materijalna i duhovna kultura pokopanog, zaciijelo, autohtonog pučanstva srednjovjekovnog sela kojemu, nažalost, arheologija još nije odredila uži areal. Parcijalna horizontalno-stratigrafska analiza koju je Kiss proveo nije mogla dati kompletnu sliku stanja groblja, pa je njezin autor kako to i sam tvrdi bio upućen na procjenu prigodom određivanja vremena posjedanja groblja (KISS 1973:337). Materijalnim dokazima potkrijepljene faze posjedanja groblja Bijelo Brdo II uspjeli smo u potpunosti sinhronizirati na temelju Gieslerove kronološke podjele s prvim i drugim stupnjem bjelobrdске kulture (T.27). Naseobinsko groblje u Bijelom Brdu bilo je relativno kratko u upotrebi, premda inventar njenih grobnih cjelina sadrži vrlo bogati oblikovni registar primjeren, kako prvom, tako i drugom stupnju bjelobrdске kulture. Iz priložene kombinacijske tabele groblja (T.27) razabiremo i redosljed posjedanja groblja. Kombinacijska tabela dokazuje da je taj redosljed posjedanja tekao od juga i jugoistoka groblja. Pokretni nalazi iz grobova koje je 1895/6. istražio K. Nuber, odnosno 1907. godine V. Hoffiller u spomenutim dijelovima, dokazuju zonu rasprostiranja grobova prve faze posjedanja groblja (T.27). Dakle, nije uopće riječ o nekakvoj jezgri groblja smještenoj u njegovom središtu, navodno u ulici velika Venecija, oko koje su se, nalik godovima na drvetu oblikovali, manje ili više koncentrični krugovi recentnijih grobova (KISS 1973:336-338). Is-

tina je da dio grobova otkrivenih tijekom Nubrove kampanje u ulici Velika Venecija pripada najranijoj fazi posjedanja ali su i među tim materijalom dokazani dijelovi inventara primjereni drugoj fazi posjedanja groblja. U slučaju grobova u ulici Velika Venecija riječ je *de facto* samo o dijelu groblja koji nije nekakva jezgra, odnosno neko središte groblja. Naime, niz grobova koje je u južnom dijelu, na tadašnjoj kat.č. 851 u vlasništvu Luke Miletića istražio 1907. godine V. Hoffiller, uspjelo nam je tipologijskom metodom pouzdano pripisati prvoj fazi posjedanja groblja, koja je sinhrona tzv. ranoj fazi prvog stupnja bjelobrdске kulture prema Gieslerovoj kronologijskoj shemi, odnosno približno od 965. do oko 1030. godine. Logički je da, nakon njezina početka posjedanja, groblje u Bijelom Brdu II postepeno raste tijekom naredne tri uzastopne faze. Poput čitavog niza srodnih primjera rast groblja Bijelo Brdo II ostvaruje se postupno prema njezinoj periferiji u kojoj se prepoznaju grobovi druge, treće i četvrte faze posjedanja. Sasvim istaknuto mjesto unutar početne faze posjedanja groblja u Bijelom Brdu pripisujemo skupini grobova grupiranih u zoni istraživanja K. Nubera. Riječ je o grobnim cjelinama broj 47, 49, 51, 52 i 57 u kojima su pokojnicima bile priložene gline posude, odnosno keramički ulomci kao prilozi. Pojava prilaganja keramike kao jasnog oblika zagrobnog ritusa, svakako je u slučaju groblja Bijelo Brdo II ali i unutar fenomena bjelobrdске kulture općenito, vrlo znakovita. Raspravljajući tu pojavu zadržao se A. Kiss i na pojavi učestalih nalaza keramike u nalazištima tzv. istočne skupine bjelobrdске kulture u međurječju Drave, Dunava i Save (KISS 1973:337). Naime, prema uvjerenju Z. Vinskog jedna od temeljnih karakteristika istočne grupe nalazište bjelobrdске kulture svakako je pojava keramike (VIN-SKI 1970). Prema Kissovom uvjerenju običaj prilaganja keramike i unutar nalazišta istočne skupine ima iste korjene, kao i autohtona upotreba u unutrašnjosti Karpatske kotline (KISS 1969:180-182). U pojavi keramike unutar inventara groblja Bijelo Brdo II nalazimo jedan od značajnih argumenata u prilog autohtonosti populacije koja je kontinuirano ondje bila pokopavana.

Mišljenja smo da je tijekom tri generacije obavljeno pokopavanje pokojnika koje je prepoznatljivo u oblikovnom registru prve faze posjedanja groblja, a koje traje do pojave denara Petra I (1038-1046) u funkciji oboja u značajnom grobu broj 141 (T.18,1). Ranije spominjano pojavu keramike u prvoj fazi posjedanja groblja ne možemo u kasnijim fazama pokopavanja u Bijelom Brdu II slijediti.

Redosljed posjedanja groblja odvijao se tijekom narednih faza u smjeru zapada, sjevera i dijelom istoka, kako to razabiremo iz kombinacijske tabele lokaliteta (T.27). Drugu, treću i četvrtu fazu pokopavanja možemo, na temelju raspoloživog numizmatičkog fundusa uvrstiti u vremenski raspon od sredine do početka posljednje trećine XI. stoljeća. Nalazi denara kralja Andrije I (1046-1061) u grobu 113 na istočnom obodu grob-

lja vremenski fiksiraju drugu fazu posjedanja Bijelog Brda II. Izuzetno važan oslonac za određivanje vremena trajanja treće faze posjedanja groblja predstavljaju nalazi srebrnih denara Andrije I (1046-1061) i Bele I (1061-1063) u bogatom grobu 107. Svršetak posjedanja groblja, odnosno posljednje, četvrte faze u pokopavanju određen je nalazom denara Bele I (1061-1063) u grobu broj 199 kojim zaključujemo našu kombinacijsku tabelu (T.27). Godina 1061. ujedno je, čini se, *terminus post quem non* za okončanje posjedanja na groblju Bijelo Brdo II.

Nakon naše obrade fundusa Bijelo Brdo II, koju još uvijek smatramo samo prvim koracima prema sustavnom vrednovanju ostavštine eponimskog nalazišta bjelobrdске kulture u sklopu budućeg monografskog prikaza, nužno je potrebno odrediti se na ovom mjestu i prema stavovima koji su ovaj lokalitet prikazali, zacijelo, svjesno i neutemeljeno u drugačijem svjetlu i sa znanstveno neprihvatljivih polazišta. Svojevremeno je već Giesler jasno naslutio u Kissovom radu o Bijelom Brdu (KISS 1973) tendenciju ka prikazivanju bjelobrdске kulture kao pretežito mađarske kulture i izrazio bojazan, da će nanovo doći do konfrontacije glede etničkog pitanja nosilaca ove srednjovjekovne kulturne manifestacije Europe (GIESLER 1981:19; n. 49). U tome se zaista nije prevorio jer se ubrzo pojavio rad Cs. Balinta u kojem je do punog izražaja došao autorov beskompromisan mađarski stav i odnos prema tzv. bjelobrdskoj kulturi (BALINT 1979:97-146). Kako je u kontekstu ovog rada bitnija neposredna analiza Kissova znanstvenog pristupa problemu Bijelog Brda, tj. njegovih zaključaka, osvrćemo se na njih u nakani da zainteresiranima prepustimo vlastitu ocjenu.

Kao prvo podsjetimo se ranije već spomenute Kissove teze o redosljedu posjedanja groblja u Bijelom Brdu, prema kojoj se oko unutrašnje jezgre najstarijih grobova u ulici Velika Venecija, redaju u više ili manje koncentričkim krugovima mladi grobovi (KISS 1973:336; 338). Kiss vuče paralele s potpuno istraženim zapadnomadžarskim grobljima na redove u Halimbi i Majsu, u kojima, kao rezultat njegovih osobnih opažanja vidi jasnu sličnost s Bijelim Brdom (KISS 1968:243; KISS 1973:336).

Konačno, prve grobove u groblju Bijelo Brdo dovodi Kiss u vezu s istim mjerama naseljavanja tijekom osnivanja mađarske države, koje su po njegovu uvjerenju dovele i do postanka skupine potpuno istraženih zapadnomadžarskih velikih groblja na redove (KISS 1968:243-256; KISS 1973:338).

Naša analiza horizontalno-stratigrafskih odnosa u solidno dokumentiranim segmentima A i B, a posebice tipologijsko vrednovanje inventara svih grobnih cjelina u cjelokupnom groblju Bijelo Brdo II, dalo je solidne temelje za izradu kombinacijske tabele (T.27), iz koje jasno razabiremo postojanje četiri uzastopne faze posjedanja. Ujedno nam je uspjelo dokazati, da se početak posjedanja, odnosno prvi grobovi javljaju u južnom i jugoistočnom dijelu groblja u zonama koje su is-

tražili K. Nuber 1895/6 i V. Hoffiller 1907. godine, kao i da se groblje tijekom druge, treće i četvrte faze posjedanja i pokopavanja postupno širilo prema sjeveru, zapadu i djelomično istoku (T.27). O nekakvoj jezgri i koncentričnim recentnim grobovima nema nikakva govora.

Promotrimo sada Kissovo viđenje velikih grobalja na redove u Halimbi i Majsu u susjednoj nam Transdanubiji. Ova groblja poslužila su mu naime, za tvrdnju o postojanju jezgre s najstarijim grobovima i koncentričkim krugovima recentnih ukopa, koji, poput godova na drvetu, čine prstene. Veliko transdanubijsko groblje na redove u Halimba-Cseres već sam autor istraživanja Gy. Török vidio je kao groblje koje je imalo linearan slijed posjedanja koji se na temelju inventara dađe kontinuirano slijediti tijekom tri uzastopne faze (TÖRÖK 1961). Podjednako i Giesler pravilno primjećuje da je korištenje mjesta ukopa počelo na jugu i tada se, pojednostavljeno prikazano, relativno ravnomjerno širilo prema sjeveru, sjeveroistoku i sjeverozapadu (GIESLER 1973:34; T.5.). Stoga prema Gieslerovu mišljenju najmlađi grobovi leže na rubovima groblja (GIESLER 1973:34). Takovo stanje doista izvrsno dokumentiraju detaljno provedena kartiranja sveukupnog materijala Halimbe (GIESLER 1981: T.5.-T.29), kao i kombinacijska tabela ovog groblja (GIESLER 1981: T.30.) iz koje još slikovitije doživljavamo kontinuum pokopavanja u njemu. U slučaju Halimbe nema, dakako, nikakva govora o nekakvoj jezgri s koncentričnim krugovima mladih grobova, već se pokopavanje odvijalo linearno tijekom trajanja prvog i drugog Gieslerovog stupnja bjelobrdске kulture (GIESLER 1981: T.30.). Promotrimo sada drugo Kissovo uporište za tezu, najveće groblje na redove u Karpatskoj kotlini na položaju Udvar kod sela Majs u mađarskom dijelu Baranje. U ovom velikom groblju otkriveno je sveukupno 1130 grobova od kojih čak 619 sadrži inventar. Prema Kissovom uvjerenju pokopavanje u groblju Majs otpočelo je u vremenu od 960/970, tj. u vremenu promjene mode od jednostavnih karika prema sljepoočnicarkama sa S-petljom, na kaloo brežuljka a daljnji grobovi su se koncentrički širili u svim smjerovima oko te navodne jezgre (KISS 1983). Pokopavanje u groblju trajalo je prema Kissu najkasnije do prijelaza iz XI. u XII. stoljeće. Kao »sekundarnu pojavu« zapazio je Kiss koncentraciju grobova u istočnom dijelu groblja, koja je po njegovu uvjerenju odraz života u malim obiteljima, jer se, navodno kod sustava ukopa velikih obitelji može raditi o više istovremenih centara iz kojih se organizira skupno pokopavanje (KISS 1983). Na iznesene misli A. Kissa glede groblja u Majsu, o kojem svakako treba biti više rečeno u budućnosti, dati su prikazi, ali i kritički osvrti (DAIM 1985; KOVÁCS 1984:271-281). Osobito argumentiranu kritičku ocjenu Kissova viđenja groblja u Majsu dao je istaknuti mađarski srednjovjekovni arheolog I. Bóna, pa iz nje izdvajamo samo poneke bitne detalje (BÓNA 1984:283-294). Naime, Kiss je na suvremeni način pokušao izgraditi kronologijski model groblja Majs donoseći analitičke pregledne karte s hori-

zontalno-stratigrafskim podacima, ali upravo te analize prema Bóninom mišljenju pokazuju čitav niz manjkavosti, posebice zato što ne daju preciznu horizontalnu stratigrafiju grobova s nalazima novca, što je svakako temelj takove analize (BÓNA 1984:288). Bónina analiza Kissove horizontalne stratigrafije pokazala je, da se unutar pojasa nalaza novca kraljeva Stjepana I. (1000-1038) i Petra (1038-1041/1044-1046) javljaju rimski bušeni novci, nalazi keramike, odnosno glinenih posuda i jedan zatvoreni blok s priložima noževa i jaja (BÓNA 1984:289). Ovi nalazi prema mišljenju Bónine predstavljaju same poganske predmete iz vremena prije osnutka mađarske države (BÓNA 1984:289), koji vrlo jasno dokazuju kako se u Majsu nadovezuju dvije »arheološke kulture«, što po njemu Kiss nije konačno utvrdio (BÓNA 1984:289). Bóna je, nadalje, odredio kronologijski okvir trajanja pokopavanja u Majsu u vremenu od 930./1093. godine.

U nastojanju da proniknemo u stvarni habitus groblja u Majsu proveli smo vrlo preciznu tipologijsku analizu cjelokupnog inventara u svih 619 grobova s nalazima, koristeći kao podlogu Kissov ilustrativni materijal (KISS 1983). Izdvojili smo sveukupno 99 iskazljivih grobnih cjelina vrlo pogodnih za kombinacijske mogućnosti, koje su nakon obavljenog kartiranja dale slijed posjedanja groblja tijekom tri uzastopne faze pokopavanja (TOMIČIĆ 1983:354-356; T.L.), odnosno prema apsolutnoj kronologiji J.Gieslera od rane faze prvog stupnja, do kasne faze drugog stupnja bjelobrdске kulture (TOMIČIĆ 1989:354-355).

Dakle, Bónino naknadno vrednovanje situacije u Majsu negira Kissovu tezu o jezgri groblja koju okružuju recentniji ukopi, jer su dokazane dvije usporedne »arheološke kulture«, pa prema tome i dva paralelna mjesta u kojima se vjerojatno nazire početak pokopavanja u Majsu. Nije riječ o nekoj »sekundarnoj pojavi« u istočnom dijelu groblja, a još manje o rasporedu ukopa koji bi bio rezultat nekakva refleksa načina života u malim ili velikim obiteljima kako je to tvrdio Kiss, već o dva ishodišta. Pokopavanje u groblju odvijalo se postepeno iz ta dva središta i dađe se slijediti do pojave lokalne treće faze posjedanja, koja, po našem uvjerenju obuhvaća vremenski raspon od pojave kurentnog novca Andrije I. (1046-1061) i Salamona (1063-1074), do denara Ludislava I. (1077-1095).

Što se tiče nekakove mađarske kolonizacije promatranog areala nalazišta u Bijelom Brdu II nakon 970. godine, koju zagovara Kissovo uspoređivanje s navodnom sličnošću bjelobrdskog groblja tijekom posjedanja s velikim grobljima na redove u Halimbi i Majsu, upućujemo ponovno na mišljenje I. Bónine. Naime, Kiss je raspravljajući o groblju Majs i 41 srednjovjekovnom lokalitetu u mađarskom dijelu Baranje (KISS 1984), dao po Bóninom uvjerenju potpuno iskrivljenu povijesnu sliku (BÓNA 1984:294) koja je prije svega rezultat Kissove vlastite »teorije o jezgrenoju difuziji« (BÓNA 1984:294). Kiss iz povijesne toponimije i arheoloških datosti nije crpio logičke zaključke, već je automatski i za prostor Baranje primjenio osob-

nu tezu (BÓNA 1984:294). Toj teoriji pridružio je i areal nalazišta u Bijelom Brdu. Takova Kissova povijesna slika stoji u potpunoj suprotnosti sa slavenskom i mađarskom povijesti naseljavanja, jer su po Bóninom mišljenju slavenska imena naselja i u mađarskom dijelu Baranje mogla nastati tijekom IX. stoljeća od Slavena i slaviziranih Avara i održala su se čak do danas (BÓNA 1984:294). Nažalost, Bóna je s pravom konstatirao da s teritorija cjelokupne Baranje još nisu poznata groblja ove populacije IX. stoljeća, koja je, zacijelo, dočekala Mađare. Slavensko pučanstvo egzistiralo je u Baranji i tijekom X. stoljeća što po Bóninom uvjerenju potvrđuju imena sela i pitanje je vremena kada će se ono finijim opažanjem dokazati i u grobljima tzv. prostog puka u Baranji tijekom X.-XI. stoljeća, i to po njemu, ne samo u kategoriji groblja »s nevažnim materijalom«, kako je to okarakterizirao A. Kiss (BÓNA 1984:294; KISS 1983:306). Nadalje, Bóna pored niza imena naselja koja nose mađarsko plemensko porijeklo i sugeriraju raniju doscobu Mađara u Baranju, od 970., odnosno one predložene od Kissa, razlikuje i brojna sela koja spominju pisani izvori XI. stoljeća, a koja su očito mađarska i nisu, dakako, mogla nastati odjednom već postupno (BÓNA 1984:294).

Bitno je na ovom mjestu istaknuti razložno Bónino poimanje povijesne slike Baranje u kojem za razliku od Kissa ima mjesta i slavenskom pučanstvu, odnosno slaviziranim Avarima kao populaciji IX. i X. stoljeća, koja je dočekala Mađare. Ostaju međutim otvorena brojna pitanja glede materijalne i duhovne kulture tog supstrata. Uvjereni smo da će arheologija i na ta pitanja postupno dati zadovoljavajuće odgovore.

Nama se u okviru ovog teksta nameće logički pitanje ubikacije naselja zajednice koja je pokojnike pokopavala u groblju danas poznatom kao Bijelo Brdo II. O tom problemu razmišljao je svojedobno J. Brunšmid zaključujući da je naselje bjelobrdske zajednice bilo napušteno u drugoj polovici XI. stoljeća (BRUNŠMID 1903-1904:37) tijekom provale kralja Ladislava (1077-1095) u Slavoniju. Ivaniček je pretpostavio položaj unutar sela Bijelo Brdo u kojem je navodno nađena velika količina slavenske keramike (IVANIČEK 1949:111-114), dok Kiss, razmišljajući o naselju iznosi skeptički ideju o maloj vjerojatnosti, da je između dvaju srednjovjekovnih sela, Aljmaša koji se spominje 1193. godine, i 8,5 km zapadnije lociranog Sarvaša, koji se spominje tek 1279. godine, teško može očekivati još jedno treće selo (KISS 1973:334; n. 40-43.). Pri tome Kiss ne pridaje značaj vremenskom okviru u kojem se u Bijelom Brdu obavljalo pokopavanje, a posebno ne vlastitoj procjeni vremena prestanka korištenja groblja početkom posljednje trećine XI. stoljeća (KISS 1973:338). Naime, ne uzima u obzir činjenicu da je naselje prestalo u isto vrijeme, u posljednjoj trećini XI. stoljeća egzistirati i da je Sarvaš, sred-

njovjekovno selo koje se prvi puta spominje u povijesnom vrelu tek preko dva stoljeća kasnije, 1279. godine, podalje. Kiss ne uzima u obzir mogućnost postojanja malog sela tijekom XI. stoljeća u neposrednoj blizini groblja Bijelo Brdo II, jer je opterećen činjenicom da ne može postojati još jedno treće selo između Aljmaša i Sarvaša, koje sam spominje tek potkraj XII., odnosno XII. stoljeća. Ta tijekom XI. stoljeća svakako je moglo postojati naselje bjelobrdske zajednice koja je pokopavala pokojnike u svom, dakle naseobinskom groblju, a pošto prestaje život u tom naselju, prenosi se na drugu lokaciju. Riječ je o kontinuitetu života na plodnoj lesnoj uzvisini, kojeg potertavaju dva snažna središta tog užeg prostora Sarvaš i istočniji Dalj nad Dunavom. Taj kontinuitet Kiss nije uzeo ili nije želio uzeti u obzir, jer plasirana teorija o navodnoj mađarskoj kolonizaciji ne bi mogla imati uporišta. Nakon otkrića ranosrednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo I, koje ocrta konture života tijekom sredine ili druge polovice VII. stoljeća (VINSKI 1958:26-27), aktualizira se pitanje kontinuiteta života autohtonog slavenskog pučanstva i u kasnijim stoljećima. Uvjereni smo da je na takvim dugotrajnim korjenima moglo tijekom ranog ili od sredine X. stoljeća nastati naselje autohtone populacije koja je pokojnike pokopavala na lesnom platou ponad vijugavog toka rijeke Drave. Mnogo kasnije tom seocetu Slaveni daju slikovito ime Bijelo Brdo, po kojem potkraj prošlog stoljeća, nakon ponovnog otkrića ukopišta 1895. godine, ubrzo dobiva časnu ulogu eponima srednjovjekovne kulture ovog dijela Europe. Nakon detaljna uvidaja u bogati oblikovni registar ovog nalazišta, koji je od njegova otkrića i prvog objelodanjivanja od strane našeg pionira srednjovjekovne arheologije J. Brunšmida, i kasnijeg prepoznavanja srodnog fundusa u brojnim nalazištima diljem Karpatske kotline, plijenio znanstveni interes brojnih generacija stranih i naših arheologa, koji su ga interpretirali pretežito s raznih motrišta, osjećala se praznina uslijed neadekvatnog vrednovanja fundusa ovog značajnog lokaliteta. Tu smo prazninu nastojali ispuniti ovim radom koji je imao od početka zadatak da s potpuno novih motrišta osvijetli cjelokupni postojeći fundus Bijelog Brda II, potcrta njegovu znakovitost i ulogu u sklopu srednjovjekovne kulture kojoj je, s punim pravom dao ime. Analiza horizontalne stratigrafije ovog groblja dokazala je kontinuitet tijekom prvog i drugog Gieslerovog stupnja bjelobrdske kulture, dakle uglavnom tijekom cjelokupnog trajanja ove kulture srednjovjekovlja. U tom smislu otpadaju sve skepse glede perifernog položaja Bijelog Brda u odnosu na sveukupni korpus bjelobrdske kulture, koje je svojedobno izrazila (FEHÉR 1958:284) a kasnije i tendenciozno naglašavala strana znanstvena literatura (BÁLINT 1979:105). Unatoč svim rezervama prema tom nalazištu njegova znakovitost i bogatstvo arheološkog inventara naglašava ulogu eponima.

BILJEŠKE:

1. Koristimo prigodu da se zahvalimo na kolegijalnoj susretljivosti glede obrade gradiva nalazišta Bijelo Brdo dr. K. Minichreiter iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, koja nam je ustupila dragocjenu dokumentaciju i za preostala bjelobrdska nalazišta u Slavoniji.
2. U pripremi je monografski prikaz bjelobrdske kulture koji je utemeljen na rezultatima naših istraživanja predočenih u sklopu disertacije pod naslovom: *Arheološka slika međuriječja Mure, Drave, Dunava i Save u svjetlosti materijalnih izvora bjelobrdske kulturnog kompleksa*, Zagreb 1989. Disertacija je obranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 25. 6. 1990. godine.

LITERATURA:

- BÁLINT, Cs., 1979, »Bengpi i t.n. belopodkaja kyljtya (Les Hongrois et la culture de Bjelo-Brdo)«, *Acta Arch. Carpathica* 19: 97-146.
- BÓNA, I., 1984, »Bemerkungen zum I. Bd. des Werkes: Das Landnahme und Früharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns«, *ActaAHung.* 36: 283-294.
- BRUNŠMID, J., 1895, »Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije«, *VHAD*, n.s. I: 187-189.
- BRUNŠMID, J., 1897, *terenske bilješke (ostavština M. Abramica u Arheološkom muzeju u Splitu)*: 17-36.
- BRUNŠMID, J., 1903-1904, »Hrvatske sredovječne starine«, *VHAD*, 7: 30-97.
- CSÁNKI, D., 1890-1913, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában (Ungarns historische Geographie zur Zeit der Hunyadis)* II: 262-384.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979 a, »Sjeverna zona. Neolit u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije«, *PJZ*, II: 229-307.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979 b, »Badenska kultura. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks«, *PJZ*, III: 183-234; 267-341.
- ERCEGOVIĆ, S., 1958, »Neobjavljeni grobni nalazi iz Bijelog Brda. Unveröffentlichte Grabfunde aus Bijelo Brdo in Kroatien«, *SHP*, 6: 165-186.
- FEHÉR, G., 1957, »Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens«, *Acta Arch. Hung.* 8: 269-318.
- GIESLER, J., 1981, »Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken«, *PZ* 56, Heft 1: 4-167.
- GYÖRFFY, Gy., 1959, »Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Šremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert«, *Studia Slavica* 5: 9-74.
- HÖRNES, M., 1901, »Funde verschiedener Alterstufen aus dem westlichen Syrmien«, *MPK* I, No. 5: 284-289.
- IVANIČEK, F., 1949, »Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu«, *LjetJA-ZU* 55: 111-114.
- KISS, A., 1968, »A magyar államalapítás telepítésiinek táuközödése dunántúli köznépi temetőkben. ic iderspiegelung der Ansiedlungen zur Zeit der ungarischen Staatsgründung in transdanubischen Gemeinvolk-Gräberfeldern«, *AE* 95: 243-256.
- KISS, A., 1969, »Über die mit Keramik verbundenen Bestattungsarten im Karpatenbecken des 10-11. Jahrhunderts«, *MFME* 1969: 175-182.
- KISS, A., 1973, »Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slavonien und Syrmien im 10-11. Jahrhundert«, *ActaAHung* 25, fasc. 3-4: 327-340.
- KISS, A., 1983 *Baranya megye X-XI. századi sírleletei, Magyarország honfoglalás és kora Arpád-kori temetőinek leletanyaga*, I, Budapest.
- KOVÁCS, L., 1985, Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo — Kultur, *ActaAHung.* 37:207-222.
- LJUBIĆ, Š., 1874, »Pisan spomenik iz dobe hrvatskoga vojvode Branimira«, *RadJAZU*, 26: 93-102.
- REINECKE, P., 1897, »Slawische Gräberfunde im kroatischen und slowenischen Gebiete«, *Berliner Zeitschrift für Ethnologie, Verhandlungen*: 362-367.
- TOMIČIĆ, Ž., 1990, *Arheološka slika međuriječja Mure, Drave, Dunava i Save u svjetlosti materijalnih izvora bjelobrdske kulturnog kompleksa (rukopis disertacije)*, Zagreb: 140-147, 241-258.
- TOMIČIĆ, Ž., 1990, »Srednjovjekovni arheološki izvori u međuriječju Mure i Drave-prikaz rezultata novijih istraživanja«, *Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-bilogorskoj regiji, IzdanjaHAD* 4: 115-129.
- TOMIČIĆ, Ž., 1990, »Tragom novijih istraživanja bjelobrdske kulture u slavonskom dijelu Podravine«, *Prilozi* 7:85-106.
- TÖRÖK, Gy., 1961, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*, *ArchHung* 39, Budapest.
- VINSKI-GASPARINI, K., 1973, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar.
- VINSKI-GASPARINI, K., 1983, »Srednje bronzano doba savsko-dravskog međuriječja i bosanske Posavine. Kultura polja sa žarama sa svojim grupama«, *PJZ* IV: 493-503; 547-645.
- VINSKI, Z., 1951, »K izvještaju o iskopavanju nekropole u Bijelom Brdu«, *HistZbor*, IV: 304-311.

- VINSKI, Z., 1954, »Gibt es frühslawische Keramik aus der südslawischen Landnahme«, *AJug*, I: 71-82.
- VINSKI, Z., 1958, »O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata«, *OA III*: 13-67.
- VINSKI, Z., 1959, »O prethistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji«, *ARR I*: 207-236.
- VINSKI, Z., 1966, »Bijelo Brdo«, u: J. Filipš *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*: 122.
- VINSKI, Z., 1970, »O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku«, *VAMZ*, ser. 3., sv. IV: 45-92.
- WENZEL, F., 1860-1874, *Arpad-kori új okmánytár (Neues arpadenzeitliches Archivmaterial)*, IX: 265.

POPIS TABLI I TEKSTOVA UZ TABLE:

T.1.1. Topografska karta uže okolice nalazišta Bijelo Brdo II s položajem značajnijih arheoloških lokaliteta (crtež: Z. Tomić).

T.1.2. Detalj topografske karte nalazišta Bijelo Brdo II.

T.2.1. Pogled s južne strane na ulicu Velika Venecija tijekom istraživanja K. Nubera 1895/6 u Bijelom Brdu. (Razumjevanjem Muzeja Slavonije u Osijeku).

T.2.2. Pogled na arheološke sonde tijekom istraživanja K. Nubera u ulici Velika Venecija u Bijelom Brdu 1895/6. (Razumjevanjem MSO).

T.3.1. Arheološka istraživanja K. Nubera u Bijelom Brdu 1895/6. (Razumjevanjem MSO).

T.3.2. Arheološka istraživanja K. Nubera u Bijelom Brdu 1895/6. (Razumjevanjem MSO).

T.4.1. Grobna cjelina broj 46. Arheološka iskapanja K. Nubera u Bijelom Brdu 189/6. (Raz5/6. (Razumjevanjem MSO).

T.4.2. Grobna cjelina broj 78. Arheološka iskapanja K. Nubera u Bijelom Brdu 1895/6. (Razumjevanjem MSO).

T.5. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastale 24. 3. 1897. godine prigodom rekognosciranja okolice Bijelog Brda. Vlasništvo Arheološkog muzeja Split (dossier M. Abramić).

T.6.1. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 30. 3. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 172-175. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.6.2. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 30. 3. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 176-177. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.7.1. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 30. 3. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 178-181. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.7.2. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 30. i 31. 3. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 182-185. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.8.1. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 31. 3. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 186-189. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.8.2. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 31. 3. i 1. 4. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 190-191. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.9.1. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 31. 3. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 192-195. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.9.2. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 31. 3. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 206 i 196-198. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.10.1. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 31. 3. i 1. 4. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 199-201 i 206. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.10.2. Originalni crteži i terenske bilješke J. Brunšmida nastali 1. 4. 1897. godine u Bijelom Brdu. Grobne cjeline 207-208 i 202-203. Vlasništvo AMS (dossier M. Abramić).

T.11.1. Situacijski plan groblja Bijelo Brdo II nastao 1897. godine tijekom arheoloških iskapanja J. Brunšmida. Vlasništvo Arheološkog muzeja u Zagrebu.

T.11.2. Situacijski plan groblja Bijelo Brdo II nastao 1907. godine tijekom arheoloških iskapanja V. Hoffillera. Vlasništvo AMZ.

T.12.1. Situacijski plan groblja Bijelo Brdo I i Bijelo Brdo II nastao tijekom arheoloških istraživanja F. Ivaničeka 1948.

T.12.2. Situacijski plan groblja Bijelo Brdo II s položajem nalaza novca prema A. Kissu 1973. godine.

T.13. Situacijski plan groblja Bijelo Brdo II s tipološkim pregledom nalaza. Crtež: S. Lebarić, dipl. ing. arh. (1989).

T.14. Detalj situacijskog plana groblja Bijelo Brdo II sa zonama A, B. Horizontalna stratigrafija. Crtež: S. Lebarić, dipl. ing. arh. (1989).

T.15. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 55. Crtež: K. Rončević (1989).

T.16.1. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 62. Crtež: K. Rončević (1989).

T.16.2. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 173. Crtež: K. Rončević (1989).

T.17. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 113. Crtež: K. Rončević (1989).

T.18.1. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 141. Crtež: K. Rončević (1989).

T.18.2. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 153. Crtež: K. Rončević (1989).

T.19. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 156. Crtež: K. Rončević (1989).

- T.20. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 165. Crtež: K. Rončević (1989).
 T.21. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 174. Crtež: K. Rončević (1989).
 T.22.1. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 195. Crtež: K. Rončević (1989).
 T.22.2. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 198. Crtež: K. Rončević (1989).
 T.23. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 199. Crtež: K. Rončević (1989).
 T.24. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 211. Crtež: K. Rončević (1989).
 T.25. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 217. Crtež: K. Rončević (1989).
 T.26.1. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 228. Crtež: K. Rončević (1989).
 T.26.2. Bijelo Brdo II. Grobna cjelina 87. Crtež: K. Rončević (1989).
 T.27. Kombinacijska tabela groblja Bijelo Brdo II. Crtež: S. Lebarić, dipl. ing. arh. (1989).
 T.28. Analitički plan dijela groblja Bijelo Brdo II (zone A i B) s položajem podlaktica pokojnika (Totengestus). Crtež: Ž. Tomić (1989).

- 28 prsten rastavljenih krajeva facetonog oktagonalnog presjeka
 30 prsten od trostruko pletene srebrne žice rastavljenih stanjenih krajeva
 31 lijevani prsten polukružnog ili trokutastog presjeka
 33 lijevani prsten kanelirane ili urezane površine
 34 a lijevani prsten polukružnog presjeka urezane ili izbočene površine
 34 b lijevani prsten s profiliranim istaknutim srednjim dijelom između dvije glatke zone
 35 prsten trakastog presjeka izvana uglavnom ukrašen urezanim ukrasima
 36 prsten stepenastog srednjeg ukrasnog polja
 37 prsten ovalno proširenog ukrasnog polja s motivom ptice orla
 38 b prsten ukrašen granulacijom na proširenim rastavljenim krajevima i umetnutim kamenom u ležištu ogrlica od puhanih valjkastih staklenih perli sa ernatim namazom
 39 ogrlica od sitnih staklenih koničnih zrnaca
 40 karičice sa S-petljom
 I-III karičice sa S-petljom

Tip (prema Ž. Tomiću)

- 44 b novac Argadovića u funkciji oboja
 50 glinene posude raznih oblika

TUMAČ TIPOLOGIJE OBLIKA PREDMETA U GROBLJU BIJELO BRDO II (PRILOG-A):

Tip (prema J. Giesleru)	Opis ukrasne tvorevine
1	oglica torques od pletene žice
2	narukvica od raskucanog lima uvijenih rastavljenih krajeva
4	narukvica okruglog presjeka i rastavljenih suženih krajeva
5	narukvica od pletene žice
6	narukvica od upletene žice
7	narukvica rombičkog presjeka rastavljenih i suženih krajeva
8	narukvica rastavljenih krajeva sa životinjskim (zmijskim) glavama
10	lijevani šuplji praporac
11 a, b	lijevani dugmeta
12	lijevani luculasti privjesak
13	jednostavne karičice rastavljenih tupih krajeva
14 b	lijevane grozdoliku naušnica s naturalističkom finom imitacijom granulacijom
17 a	granuliranu naušnica volinjskog tipa
17 b	rastično lijevana naušnica volinjskog tipa
19	karičica sa spiralno namotanom stožastim žičanim privjeskom
21	masivni trakasti uglavnom profilirani prsten rastavljenih krajeva
22	prsten trokutastog ili polukružnog presjeka rastavljenih krajeva
23	prsten trokutastog ili polukružnog presjeka rastavljenih stanjenih krajeva koji se preklapaju
24	prsten od tankog lima polumjesečastog presjeka stanjenih rastavljenih krajeva
25	prsten okruglog presjeka i tupih rastavljenih krajeva
26	prsten okruglog presjeka i rastavljenih stanjenih krajeva
27	prsten rombičkog presjeka rastavljenih stanjenih krajeva

SUMMARY

NEW CONTRIBUTIONS TO THE EVALUATION OF THE REMAINS OF THE MEDIAEVAL CEMETERY BIJELO BRDO II

In 1871 historian and archaeologist Sime Ljubić was leading trial excavations in the park of Count Drašković in Veliki Bukovac near Ludbreg. He revealed probably the first material traces of the most striking mediaeval culture of the Carpathian Valley, known in the scholarly circles of Europe as Bijelo Brdo Culture (BRUNŠMID 1903-1904: 83-86). This date, 120 years ago, marks the beginning of organised national archaeology in the area between the rivers Drava, Danube and Sava. By chance, this date coincides with the discovery of part of the decorated altar partition beam by the church of St. Peter in Muć Gornji near Sinj, which bears the name of Duke Branimir (LJUBIĆ 1874: 93-102). These two discoveries represent the foundation stones of the mediaeval archaeology of Croats.

The history of the investigation of the Bijelo Brdo Culture in the area between Sava and Drava rivers starts with the discoveries of the cemeteries in Veliki Bukovac (1871) and Kloštar Podravski (1855). However, the most significant discovery was made in 1895 by Osijek merchant Karlo Nuhner, when he found a mediaeval row-cemetery in Bijelo Brdo, east of Osijek.

Bijelo Brdo lies approximately 16 km east of Osijek, 1,5 km from the right coast of the river Drava (T. 1, 1). The site is located on a gently rising elevation 3 km long and 92 m above sea level. These geographical circumstances led to the name of Bijelo Brdo (White Mountain), a very frequent phenomenon in Slavic mediaeval toponymy. The site and its surroundings bear traces of life from neolithic times to the Turkish conquests. The oldest finds come from »Vlastelinski Brijeg« near Sarvaš and belong to the Starčevo Culture settlement (DIMITRIJEVIĆ 1979a: 236; 238). The population of Sopot Culture inhabited Sarvaš near Bijelo Brdo (DIMITRIJEVIĆ 1979a: 355). Sarvaš was also one of the most significant sites in eneolithic times, with the settlements of Baden and Vučedol Cultures (DIMITRIJEVIĆ 1979b: 14; 189; 270). In the middle Bronze Age the terrace around Bijelo Brdo, Sarvaš, Aljmaš and Dalj was occupied by the bearers of Vatina and Inkrustierte Keramik Cultures (VINSKI GASPARIĆ 1983: 497; 500; 536-538; 569-573). The most significant find of that era is the grave of the mediaeval cemetery at Bijelo Brdo II (VINSKI 1959: 215; VINSKI GASPARIĆ 1983: 500 and ref. 52) to which also Brunšmid refers when publishing the cemetery (BRUNŠMID 1903-1904: 33, 63, sl. 24-27, 28).

During the late Bronze Age, the Urnfield Culture was established in Sarvaš (VINSKI GASPARIĆ 1973: 72; T. 26; VINSKI GASPARIĆ 1983: 578, sl. 52 and 11) within the Dalj group (VINSKI GASPARIĆ 1983: 599-617). The Urnfield cemetery was sensed by Ivaniček during his field-walk in 1948 (IVANIČEK 1949: 128). The possible settlement of the late Bronze Age was in the northern part of the village where the sections of Bajer show pits (IVANIČEK 1949: 127). Ivaniček also pointed to the possibility of a similar site on Mišino Brdo (IVANIČEK 1949: 128). In the northern part of the village Ivaniček also found Iron Age and, according to him, La Tène pottery. The continuity of inhabitation of Bijelo Brdo goes into the Roman period, suggested by finds of a monument, parts of a beam and tegulae (BRUNŠMID 1895: 187-189; BRUNŠMID 1897: 12; IVANIČEK 1949: 128), as well as of Roman coins which were later used in the mediaeval cemetery. In as many as six graves, marked as graves 63, 80, 81, 128, 148 and 183 (BRUNŠMID 1903-1904: 56, 58-59, 64, 66, 72) Roman perforated coins of second and third, but mostly fourth centuries were found. With the vicinity of the Roman limes on the Danube and such urban settlements as Osijek (Roman *Mursa*) and Dalj (Roman *Teutoburgium*) in mind, the concentration of Roman finds and Roman inheritance is understandable. The migration period left traces in Sarvaš, with finds from the First Avarian Kaganat (VINSKI 1954: 74). On the shore of an old meander of the Drava river, on the northern part of Bijelo Brdo known as Bajer, systematic excavations of an Avaro-Slavic cemetery marked as Bijelo Brdo I took place, and were published in 1948 (IVANIČEK 1949: 111-114). A younger mediae-

val cemetery discovered and investigated in Venecija Street is marked as Bijelo Brdo II (VINSKI 1951: 311).

The site of Bijelo Brdo I was evaluated and dated by Z. Vinski who took part in the investigations of the Avaro-Slavic cemetery (VINSKI 1949: 225; 238; VINSKI 1958: 26-27). The cemetery is dated to the middle or second half of the seventh century and it clearly marks the continuation of settlements on the plateau above the old Drava stream. During his visits to the village, Ivaniček found numerous sherds with wavy decoration, concentrated on the northern parts of the streets in those days named as Venecija and Zlatni Prag streets. He sensed the area of the old Slavic settlement (IVANIČEK 1949: 128).

The problem of locating the old Slavic settlement of the Bijelo Brdo population has not been solved to date. Brunšmid was guessing when he stated »... that the settlement was abandoned in the second half of the eleventh century...« (BRUNŠMID 1903-1904: 37). According to Brunšmid, this happened during the raid to Slavonia by king Ladislav (BRUNŠMID 1903-1904: 37). Brunšmid also thought that »... early Croatian settlement in Bijelo Brdo must have been a very small village« (BRUNŠMID 1903-1904: 38). To this settlement the cemetery of Bijelo Brdo II, on which more say will follow, belonged.

Toponymic investigations in the area around the village of Bijelo Brdo, which mirror ethnic relations during twelfth and thirteenth centuries (KISS 1973: 334-335), proved the existence of two mediaeval villages in the nearest vicinity of the site. One is Hagymás, Aljmaš that is (Hungarian Almás), which is mentioned in the texts for the first time in 1193 and 1196 (CSÁNKI 1890-1913: 383; GYÖRFFY 1959: 43, Nr. 10; KISS 1973: 334, n. 40-42), the other mediaeval village is Sarvaš (Hungarian Szarvas), mentioned in 1279 (WENZEL 1860-1874: IX, 265; KISS 1973: 334, n. 43). On the basis of these toponomastical data, Kiss assumes the presence of a Hungarian population during the twelfth and thirteenth centuries, but does not stretch it to the eleventh century, when the cemetery in Bijelo Brdo was in use (KISS 1973: 335). Kiss further elaborates that the population could have been Hungarian, as well as Slavic (KISS 1973: 335, n. 46), and thus opposes the unquestioning attributions to Slavs, as has been reported in Croatian archaeological literature (BRUNŠMID 1903-1904: 37; ERCEGOVIĆ 1958: 165-186; VINSKI 1966: 12).

What follows is the basic information on the history of the investigations and the evaluations to date of the mediaeval row cemetery of Bijelo Brdo II; so far unpublished original notes and drawings by Brunšmid, then the horizontal stratigraphy of the reliably documented parts of the cemetery as well as the finds is examined. The end results represent the basis for the evaluation of the cemetery of Bijelo Brdo II.

Today's village of Bijelo Brdo is situated *de facto* above the mediaeval cemetery which has be-

en known to the locals for a long time. The first seven graves on the site of Velika Venecija (T. 11, 1) were dug on the 29th of November 1895 by Osijek merchant and antiquarian Karlo Nuber. During the same year and in the course of 1896, a further 22 graves were unearthed and at the end of this first archaeological action the publication by K. Nuber appeared entitled »Die Ausgrabungen der alten Slavengräber in Bijelo Brdo«. By that time already fifty or so graves had been found. The second excavation lasted from 13 April to 13 May of 1896 and it was carried out with the cooperation of the Croatian Archaeological Society from Zagreb. The excavation was led by Karlo Nuber with occasional help from J. Purić. There are no reports from this campaign. The only information comes from incomplete notes by P. Reinecke and M. Hörnes (REINECKE 1897: 262-267; HÖRNES 1901: 284-289). During Nuber's and Purić's excavations, photographs were taken which represent a valuable document of first steps of our mediaeval archaeology (T. 2, 1; T. 4, 2).

Especially significant are the third and fourth archaeological campaigns. From 21 to 27 October 1896, J. Purić unearthed thirty graves which were later given numbers 139 to 156 and 158 to 170 by Brunšmid. A further thirty-six graves were dug by Brunšmid in the period between 30 March and 1 April 1897. These obtained numbers 172 to 208. From Brunšmid's excavations original site references and drawings of grave unities are preserved, composed by Brunšmid himself, and today kept at the Archaeological Museum in Split in the archive of M. Abramić. Thanks to the understanding of late colleague Frane Buškariol and the management of the Archaeological Museum Split, Brunšmid's notes are published here for the first time (T. 5.-T. 10, 2). These valuable documents, available after almost one whole century, speak of the high scholarly capabilities of Brunšmid's fieldwork and represent a stronghold for the evaluation of one segment of the Bijelo Brdo II cemetery.

After Brunšmid's excavations, objects from graves 211 and 213 found on the site of Velika Venecija were brought to the Archaeological Museum in Zagreb.

So, Nuber excavated in the Velika Venecija Street 141 grave, among which were also graves dated to the Middle Bronze Age. Almost half of the graves he saved from the street's surface. Forty-six of the graves are kept in the Slavonia Museum in Osijek, and I am thankful to M. Bulat for the possibility of their analysis. All other objects are kept in the Archaeological Museum in Zagreb! The results of these excavations were published six years later (BRUNŠMID 1903-1904: 30-97). The situation plan of the cemetery was not published until 1951 (VINSKI 1951: 304-311). This important plan can be seen on T. 11, 1.

The fifth, and last archaeological campaign on Bijelo Brdo II was organised in 1907 by V. Hoffiler on the untouched south-east area of the site.

Hoffiler did not write a report which left 20 graves unpublished. It was done much later, in 1958 (ERCEGOVIĆ 1958: 165-186). Graves uncovered in 1907 were given numbers 215 to 236 by S. Ercegović, and shown was Hoffiler's situation plan of the cemetery of Bijelo Brdo II (T. 11, 2). The objects from this excavations are also kept in the Archaeological Museum in Zagreb.

Along with the contents of the graves from the excavations, the museums in both Zagreb and Osijek keep numerous chance finds. In 1906 Zagreb museum bought four finger-rings, one small ring with an S-ending, one bracelet of braided iron and one metal plate from Uros Janosević.

During the excavations of the early mediaeval Avaro-Slavic cemetery of Bijelo Brdo I, a situation plan which included the site of Bijelo Brdo II cemetery was composed (T. 12, 1).

Finally, in his discussion on the problem of Bijelo Brdo in 1973, the Hungarian archaeologist A. Kiss published the new cadastral plan of the village, alongside the old one of Brunšmid (KISS 1973: Figs. 4 & 5). For the first time plan of the cemetery of Bijelo Brdo II has been published with the locations of the finds of Arpad coins, shown on T. 12, 2 (KISS 1973: Fig. 5). Kiss elaborated a horizontal stratigraphy exclusively on basis of numismatic evidence, which served as basis for the theory on evolution of the cemetery (KISS 1973: 335-338). Such method is insufficient, because for the chronology of such a site (German *Belegungsablauf*) it is necessary to chart the complete inventory. Kiss' dating of the cemetery places the beginning of the site in the last third of the tenth century and the last burials in the beginning of the last third of the eleventh century (KISS 1973: 338). The period in which the cemetery was in use corresponds, according to Kiss, with the Hungarian settling at the beginning of the new state. Thus Bijelo Brdo falls into the same pattern as the west Hungarian cemeteries of Halimba and Majs (KISS 1973: 336, 338). The pattern noted for the large Transdanubian cemeteries of Halimba and Majs suggests the development of cemeteries around the old cores and their spreading around them, similar to the pattern of growth of tree-rings, with the younger graves placed in more or less regular concentric circles (KISS 1973: 336). In Kiss' opinion, the old core at Bijelo Brdo II was formed by the graves numbered 1 to 140, dug by Nuber in 1895 and 1896 in the central part of the eastern section of the cemetery. This part would have developed in the year 970 at the earliest, and would present a *terminus ante quem non* (KISS 1973: 337). It is in this segment of the cemetery that Kiss noticed the appearance of perforated Roman coins, although he claims that he did not have access to the necessary data on the graves destroyed or partly investigated in Velika Venecija Street. Thus his conclusions on the dating were based on personal judgements (KISS 1973: 337). However, Brunšmid described all 212 graves known to him (BRUNŠMID 1903-1904: 52-76). Kiss gives detailed description of graves

containing coins — after Brunšmid — which, he believes form the ring of the younger graves dated by the coins of Petar Orseol (1038–1041 and 1044–1046), Andrija I (1045–1061) and Bela I (1061–1063) but does not elaborate on the inventory of graves 1 to 140, although it was possible to do so (KISS 1973: 337).

Thus Kiss places the end of the cemetery, based on the finds of coins, around the beginning of the last third of the eleventh century.

Based on such a partial and insufficient survey of the grave inventory, without analysis of the horizontal stratigraphy of the whole site, Kiss built a biased thesis according to which the first burials in Bijelo Brdo II are to be connected with the emergence of the Hungarian state (KISS 1968: 243; KISS 1973: 338). This Hungarian colonisation is to be reflected in the completely investigated group of west Hungarian cemeteries, especially those of Halimba, and the largest cemetery of the Carpathian Valley, Majs (KISS 1973: 336, 338). Kiss tried to portray the cemetery after which the »Bijelo Brdo Culture« was named, as a cemetery on the edge of the Carpathian Valley, and thus not of Slavic, but Hungarian origin.

Back in 1977, in doctoral dissertation on archaeology of the region from the seventh to eleventh centuries, the German mediaevalist Jochen Giesler dealt with the Bijelo Brdo Culture in detail (GIESLER 1981: 4, Ref. 1). Giesler built a reliable chronological system (GIESLER 1981: 19) which presents a foundation for all future historical, ethnological material. In his work special places are reserved for Bijelo Brdo II graves which contained coins (GIESLER 1981: 149–151, Fig. 19, 1–4, T. 52, 2), but also for the statistical data on objects pictured on the list of shapes of Bijelo Brdo Culture (GIESLER 1981: T. 48). Giesler did not try to evaluate the inventory of the cemetery Bijelo Brdo II. He used the site for the charting of the appearance of certain objects, mostly jewellery groups (GIESLER 1981: T. 49, 2; T. 50, 2; T. 51, 1–2). Giesler checked his chronological system against large row-cemeteries from Transdanubia such as Halimba-Cseres, Fiad-Képuszta, Ellend-Nagyödör, Ellend-Szilfa and Pécs-Vasas (GIESLER 1981: 33–82). At the time of Giesler's publication, Kiss' views on the Majs cemetery in the Hungarian part of Baranja was not yet published (KISS 1983). In spite of this, the chronological scheme proposed by Giesler is reliable; in it a special significance is borne by the topology of shapes classified by numbers 1 to 41 D (GIESLER 1981: T. 1–T. 5). In my own attempt to evaluate the horizontal stratigraphy I have used the same system, partly supplementing it by new types (Prilog–A).

ANALYSIS OF HORIZONTAL STRATIGRAPHY OF THE BIJELO BRDO II CEMETERY

To gain the complete picture of Bijelo Brdo II cemetery, a solid internal horizontal stratigraphy

is being created. It is based on the relatively solidly investigated and published segments of the cemetery, dug in 1986 by Purić and in 1897 by Brunšmid. The areas in question are marked as A and B on the situation plan (T. 13), based on older plans composed by Brunšmid (1897) and Hoffiler (1907). Letter A stands for the south-west area investigated by Purić in 1896. The graves found at that time were marked by Brunšmid with numbers 140 to 171 (T. 14, A). The northern part of the cemetery was investigated by Brunšmid in 1897 where graves 172 to 208 were found (T. 14) and is marked by the letter D. To this significant part of the cemetery refer Brunšmid's site notes dated March 23 and to the period March 3 to April 1st 1897. These two areas gave an interesting, although partial insight into the horizontal stratigraphical relations within the south-west and northern parts of the cemetery. The detailed analysis of all grave entities, however, has been carried out and that includes all 236 mediaeval graves found in the period from 1895 to 1907 and published (BRUNŠMID 1903–1904: 52–75; ERCEGOVIĆ 1958: 166–171). The material kept in museums in Zagreb and Osijek has been examined. Giesler's methodology (GIESLER 1981) has been applied to Bijelo Brdo II and also to twenty or so Bijelo Brdo type cemeteries in the area between the rivers Mura, Drava, Danube and Sava (TOMIĆIĆ 1990: 240–306). These cemeteries are Vukovar — Lijeva Bara, Ptuj — Grad, Mahovljani, Petoševci — Bagrusa, Gomjenica, Svinjarevci, Mačvanska Mitrovica, Sv. Juraj u Trnju, Ciganka and also the largest site of the Bijelo Brdo Culture — Mujs-Udvar in the Hungarian part of Baranja. The method proved very efficient on all Bijelo Brdo sites².

Sixty-eight evident grave entities, all containing large amounts of goods have been brought to certain relations, based on a large number of possible combinations. The result is shown on the combination-list of Bijelo Brdo II (T. 27). Twenty-six graves have been singled out to support the proposed relative chronology of the site (T. 15–T. 26, 2). The results of the relative chronology was compared with Giesler's chronology of the Bijelo Brdo Culture. This provided a certain time-span for the use of Bijelo Brdo II cemetery.

The charting of the horizontal stratigraphy starts with a coin of king Petar (1038–1041 and 1044–1046), used as an obol in grave 141 and found together with rings with S-endings (type I–II) and the finger-ring type 31. This is the *terminus post quem non* for the first phase of the cemetery. The denars of the Hungarian rulers Arpads, which are found functioning as obols are marked as type 44 b to complement Giesler's typological scheme. The first phase of area A corresponds to the so called early Bijelo Brdo I stage.

The second phase of the burials in area A is characterised by the jewellery typical for the so called Bijelo Brdo I stage according to Giesler (GIESLER 1981: 145, T. 53, 1–2). To this phase belong grave 142 and 160 in the western fringe of

area A. The inventory of these graves comprise finger-rings type 33 (grave 142), and type 34 b (grave 160). To these are joined retarded jewellery shapes of Phase I of area A could have been synchronised with the so called **Bijelo Brdo I** stage of Giesler's chronological scheme.

To the poor second phase is added the last, Phase III, represented by the inventories of graves 153 (T. 18, 2), 156 (T. 19), 163 and 165 (T. 20). Several graves without any goods can also be attributed to this phase. If these are included, area A has evenly spread graves. If the goodless graves are excluded, phase three of area A occupies a small part on the south-west. The central position within area A is taken by a very rich grave 156 (T. 19). A closer inspection of finds from phase three reveals that alongside old jewellery types of phases one and two, new shapes, characteristic only of phase three occur. Old types such as 31, 4, 1, 40 and I-II of phase one and finger-rings 33 and 34 b of phase two, are accompanied by completely new shapes finger-rings type 23, 30 and the Arpad denars as a particularly noticeable grave good (type 44 b). Thus in graves 163 and 165 (T. 20) appear finger-rings woven of three silver wires (type 30). In the extremely rich female grave 156 (T. 19) finger-rings types 23 and 27 typical of this last phase, further necklace of a torques type (type 1), a necklace (type 40), a bracelet type 4, a lunular pendant type 12, a button type 11, small rings with S-endings (type I-II), as well as finger-rings types 33, 31 and 36 were found. Specially important finds in graves 153 (T. 18, 2) and 165 (T. 20) are denars of King *Andrija I* (1046-1061) which represent an important base for the dating of the last phase within the area A.

Because of the presence of finger-rings type 23, 27 and 30, this last phase of the cemetery in area A can be synchronised with the so called **Bijelo Brdo II** stage of Giesler's chronology (GIESLER 1981: 146-147; T. 53, 1-2).

So, in the south-western part of the cemetery three subsequent phases have been recognized, which I marked as **Bijelo Brdo I, II and III**.

The position of the deceased's arms (German *Totengestus*) has been examined in area A (T. 28), a analysis long ago established in the foreign literature as for example in the case of the large row-cemetery at Halimba-Cseres (TARAK 1962; GIESLER 1981: T. 6).

The arms of the deceased in **Bijelo Brdo** are placed in four basic positions (T. 28). In one case (grave 165) arms were crossed on the chest (T. 20). In seven graves (151, 153 (T. 18, 2), 154, 155, 163 and 169) arms were on chest and on belly, or on stomach and belly. In most graves, sixteen that is, (140, 142, 148, 149, 150, 152, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167 and 168), arms were placed in the pelvis. Arms stretched by the body were in graves 141 (T. 18, 1), 164 and 170.

In three graves the position of the arms could not be determined.

HORIZONTAL STRATIGRAPHY OF AREA »B«

In the northern part of the cemetery of **Bijelo Brdo II** J. Brunšmid led precise excavations in 1897 where he unearthed thirty-six graves, later labelled with numbers 172 to 208. Brunšmid's original documentation is published here for the first time (T. 5-T. 10, 2). This area, to which I joined graves 209 to 212 which were found later in the year 1897 is marked as area B.

Detailed charting of the inventories of the graves of which 35 contained ornamental goods (T. 24, B), proved in addition the existance of three subsequent phases.

To the first phase belong graves 173 (T. 16, 2), 178, 182, 183, 184, 185, 188, 198 (T. 22, 2), 201, 207, 208, 209, 210. In as many as nine graves small rings with S-endings (type I-II) were found. Simple rings with open ends appear in seven graves (173, 102, 100, 198, 207, 209, 210). Finger-rings type 21 (grave 173), 24 (grave 178), 25 (graves 198 and 208), 31 (graves 183, 185 and 201), and 38 b (graves 182 and 198), bracelets type 4 (graves 183, 184 and 210), type 6 (grave 210) and a very interesting example with open endings resembling a snake's head (grave 188), bells of type 10 a (graves 173, 184 and 188), lunular pendant of type 12, necklaces of torques type (type 1) in graves 182, 183, 184 and 188 which come three times in the same graves as necklaces of type 40 (in graves 183, 184 and 188) compose the inventory of graves of the first phase in area B. In grave 183 a perforated Roman coin (type 44 a) was found. Graves of the first phase are found on the whole area B, with a slight concentration in its north-western part (T. 24).

Within the group of graves which constitute the first phase in area B are situated six graves which mark phase two. They are graves 174 (T. 21), 192, 196, 200, 206 and 211 (T. 24). Together with objects characteristic of phase one such as types 1, 40, 25, 31, 38 b, I-II and 10, these graves contained new jewellery types in forms of finger-rings types 32 (grave 173), 33 (graves 192 and 196), 34 a in grave 211 (T. 24) and 34 b (grave 200).

In the furthest north of the area B appear graves clearly of phase three, numbered graves 193, 195 and 199. This phase is marked by the finger-ring of type 27 with the open and thinned end and of a rhomboid section, found in graves 193 and 195 (T. 22, 1). Along with the jewellery types from previous phases, such as small rings type 13, rings with the S-endings type I-II, finger-ring type 34 b (grave 193), in grave 199 (T. 23), a silver denar (type 44 b) of Hungarian King *Bela I* (1061-1063) was found. This coin marks the time limit of the use of **Bijelo Brdo II** and so it represents a *terminus post quem non* of the third phase within area B.

The arms of the deceased in area B (T. 28) are also found in four positions. In one grave (188) arms are crossed on the chest, in eleven (graves

180, 181, 184, 185, 189, 191, 193, 195, 200, 205 and 208) they are lying on the belly, in eight (graves 172, 173, 174, 192, 198, 202 and 203) arms are on the pelvis. Arms stretched by the body were found in further eleven graves (177, 178, 179, 182, 183, 186, 190, 197, 201, 206 and 207). In eight graves it was not possible to determine the placement of arms.

HORIZONTAL STRATIGRAPHY OF AREA «C»

The group of twenty graves excavated in 1907 by V. Hoffiler in the south-eastern part of the site (ERCEGOVIĆ 1958: 166-171) is marked as area C. These graves were numbered by S. Ercegović from 215 to 236 in a continuation of Brunšmid's numbering because of the lack of the site reports by Hoffiler. Thus the charting of distribution of finds was impossible and only a typological analysis was made.

The typology reveals an older phase which would correspond to phase one in areas A and B. Further, graves 217 (T. 25) and 226 have elements of the youngest, phase three.

Graves of the first phase in area C are graves 215, 218, 220, 221, 224, 225, 228 (T. 26, 1), 231, 234, 235 and 236. The inventory is composed of finger-rings of type 21 (graves 215 and 235), finger-rings type 22 in graves 218, 224, 228 and 236, further those of type 31 in graves 255 and 228 (T. 26, 1), type 38 b in graves 220, 228 (T. 26, 1) and 234, bracelets type 4 in graves 215, 228 and 231 and a small ring with S-ending (type I-II) in graves 221, 223 and 220 (T. 26, 1). In grave 221 a ring with a spiral conical end (type 19) and an ear-ring of type 17 a in grave 225 were found, as well as cast buttons with loops of type 11 b in graves 215 and 217 (T. 25). Grave 225 is significant because it also contained a necklage (type 40), bell type 10 a, finger-rings types 31, 38 b, but also that of type 33 which is typical of the next phase of Bijelo Brdo I stage of Giesler's chronology. This find would therefore date this grave into the next phase.

Graves belonging to the last, third phase are marked as 217 (T. 25) and 226. Alongside the retarded shapes of previous phases, they contain a completely new type, finger-ring type 23. Thus grave 217 (T. 265) also had a necklace of torques type 1, necklace type 40, bracelet type 4, finger-rings types 21 and 23 and a button with the loop type 11 b. Apart from finger-ring type 23 grave 226 contained another of type 31.

ANALYSIS OF THE OTHER PARTS OF BIJELO BRDO II

The inventory of graves found in other areas of the cemetery has also been examined and the combination list is shown on T. 27. It proved the existence of four subsequent phases, marked as Bijelo Brdo I, II, III and IV.

The earliest phase is marked by graves 235 to 65. They contained early finger-rings of types 21, 22, 24, 25, 31 and 38 B. Several new shapes occur in this phase, such as ear-ringstypes 14 b in grave 174 (T. 21) and 17 a in grave 225. Very common are bracelets type 4 and 6, and also type 7 (grave 134), simple rings with open (type 13) and conical endings (type 19) as well as those with S-loop (type I-II). Also present in the first phase are torques necklaces (type 1) and necklaces of types 39-40. Roman coins of second to fourth centuries (type 44 a) are incorporated into necklaces. Other objects are bells of type 10 a, cast buttons with loop type 11 b and in one case (grave 161) a lunular pendant (type 12).

The earliest phase is further characterised by the presence of pottery sherds or whole vessels in graves which also included finger-rings type 22 (graves 49 and 52), little knives (grave 52) or those without any other goods apart from pottery (graves 147 and 51). Pottery has so far not been dated or analysed, but the combination list clearly places clay vessels of type 50 into this early phase (T. 27). Very early shape is also a bracelet type 2 made of a band of tin with bent endings which appeared in grave 128 in combination with the finger-ring type 38 b.

The presence of the denar of Hungarian King Petar I. (1038-1041/1044-1046) in grave 141 has been emphasized above. It was found together with a finger-ring of type 31 and a small ring with S-ending type I-II (T. 18, 1). Grave 141 (T. 18, 1) is very important for the relative chronology because it determines the precise year of the beginning of the emission of Arpad money. Symbolically it represents the *terminus post quem non* for the first phase of the cemetery.

The relative chronology of the first phase is synchronised with the early phase of Bijelo Brdo I stage of Giesler's chronology (GIESLER 1981: 145). The comparative analysis of the large Bijelo Brdo cemeteries in Transdanubia, carried out by Giesler, showed the affinities in the material between the first phase of Bijelo Brdo with, for example, the first phase of the row-cemetery at the site of Cseres near Halimba in Veszprém county (GIESLER 1981: 33-57, T. 7, T. 30), as well as with the first phase of Fiad Képuszta in Somogy county (GIESLER 1981: 57, T. 31, 3; T. 34). The same can be said of Baranya county cemetery Ellend-Nagyödör (GIESLER 1981: 66-67; T. 35, 2; T. 40), Ellend-Szilfa (GIESLER 1981: 75; Fig. 12; T. 41, 3) and Pécs-Vasas (GIESLER 1981: 78; T. 42, 2; T. 45). To this group of cemeteries can be added the largest cemetery of the entire Bijelo Brdo Culture, that of Majs, on the site of Udvar, in the Hungarian part of Baranja (KISS 1983). Kiss' partial analysis of horizontal stratigraphy has been criticised by his Hungarian colleagues (BONA 1984: 283-294; KOVÁCS 1984: 271-284). My own analysis of Majs-Udvar cemetery resulted in a detection of a clear initial, first phase (TOMIĆIĆ 1989: 354; T. L.) which has been marked as Majs I. This phase corresponds to Giesler's

early stage of Bijelo Brdo Culture, and it is recognized by the appearance of finger-ring types 24, 25, 31, 38 b, bracelets types 4, 5, 7, 8, rings type 13, rings with S-endings type I-II, two-part pendants type 9, cast buttons with the loop type 11, lunular pendants type 12, torques necklaces type 1, necklaces type 40, perforated Roman coins type 44 a, clay vessels type 50, small knives type A/4, buckle type 49, flint-stone type 48 and silver denars of Arpad type 44 c. The latter are denars of King Stjepan I (1000 - 1038), Petar (1038 - 1041 / 1044 - 1046) and Aba Samuel (1041 - 1044) and they determine the duration of the first phase of Majs.

The second phase of Bijelo Brdo II is marked by the appearance of new types of jewellery. An important part is played by a cast ear-ring type 17 b which served as a pendant on a simple ring with S-ending in grave 46. A simpler version of ear-ring type 17 a has been found in grave 225. Various types of finger-rings are found in graves of this phase. These are type 32 in grave 174 (T. 21), type 33 in graves 78, 142, 192, 196, 225, type 34 a in graves 113 (T. 17), 119 and 211 (T. 24), type 34 b in graves 110, 158, 160, 200, 211 and type 36 in grave 62 (T. 16, 1). For relative chronology important is grave 113 (T. 17) where apart from objects characteristic of phase one a new type of finger-ring, type 34 a appears, as well as a silver denar of Hungarian King Andrija I (1046-1061). This coin is a *terminus post quem non* for the second phase of Bijelo Brdo II.

The second phase is also characterised by the constant use of shapes typical of the first phase, such as finger-rings types 21, 22, 31 and 38 b, bracelets types 4 and 6, rings with S-endings type I-II, torques necklaces type 1, necklace type 39-40, sometimes rings with open endings type 19, bells type 10 a, button type 11 b, knife (grave 78) and perforated Roman coins type 44 in grave 46. Thus the second phase directly follows on the early phase of the first stage of Giesler's chronology. This continuity is documented on T. 27.

The second phase of Bijelo Brdo II can be compared to the second phases of Transdanubian cemeteries Halimba-Cseres (GIESLER 1981: T. 30), Ellend-Szilfa (GIESLER 1981: Fig. 12) and Pécs-Vasas (GIESLER 1981: T. 45). My investigations into the cemetery of Majs-Udvar (TOMIČIĆ 1989: 354-355; T. L.) also resulted in a determination of a second phase marked as Majs II. This phase at Majs is marked by cast ear-rings in graves 1038 and 1047 as well as finger-rings types 32, 33, 34 a and 34 b. Retarded shapes of the previous phase also occur such as rings type 13, rings with S-endings type I-II, two-part pendants type 9, buttons type 11, lunular pendants type 12, necklace type 40 and clay vessels type 50. To these can be added finger-rings types 24, 25 and 31 and bracelets type 8 which survived from the previous phase. In grave 148 of the second phase of Majs coins of Stjepan I (1000-1038) have been found.

The second phase of Bijelo Brdo II can be placed to the first stage of Bijelo Brdo Culture of Giesler's absolute chronology.

The third phase of use of Bijelo Brdo cemetery clearly follows on from the second phase. The beginning of this new phase is marked by the inventory of grave 156 (T. 19). Alongside old shapes such as finger-ring type 31 and bracelet type 4 of the first, and finger-ring type 36 of the second phase, objects common to both first and second phases were found. These are torques necklaces type 1, necklaces type 39-40, rings with S-endings type I-II, buttons type 11 b and lunular pendant type 12. New shapes are finger-rings types 23 and 27. Grave 107 contained shapes and types which form useful combinations. The retarded shapes are accompanied by a new type of finger-ring (type 23) as well as two coins of the Arpads. They are silver denars of Andrija I (1046-1061) and of Bela I (1060-1063). These give certain dating for finger-ring type 23 as well as for the whole grave 107. The coins were found in a position suggesting their function as obols. Alongside finger-rings type 23, further types appear, such as types 27 and 30, which were woven of three silver wires and had narrowed and open ends. Type 30 represents a new shape and is chronologically determined by the silver denar of King Andrija I (1046-1061) in grave 165 of area A. In this grave also were found rings with S-endings type I-II (T. 20).

The third phase of Bijelo Brdo corresponds with the beginning of the second stage of Bijelo Brdo Culture. Analogous examples are row-cemeteries Fiad-Képuszta (GIESLER 1981: T. 34), further the second phase of cemetery Ellend-Nagyödör (GIESLER 1981: T. 40), cemeteries of Ellend-Szilfa (GIESLER 1981: Fig. 12) and Pécs-Vasas (GIESLER 1981: T. 45). The research into the material of cemetery Majs-Udvar (TOMIČIĆ 1989: 347-356; T. 177, -T. 180; T. L.) shows a total disappearance of older finger-ring shapes and introduction of new types such as 23, 26, 29 and 30. They mark a concluding phase of Majs which is labelled as Majs III (TOMIČIĆ 1989: 355; T. L.). In Majs cemetery specially admired is a silver finger-ring of three interwoven wires with narrowed and open endings (type 30). Older shapes are represented by bracelets with open animal-head-endings (type B), small silver rings with S-endings (type I-II), few cast buttons type 11, lunular pendant type 12, necklaces type 40 and clay vessels type 50. Quite extraordinary finds are crosses found in three graves (234, 275 and 1031). They are accompanied in all three cases by necklaces of type 40, whereas in one a denar of King Andrija I (1046-1061) was found. This last, third phase of Majs cemetery can probably be dated from the time of the current money of Andrija I (1046-1061) and Salamon (1063-1074) to the reign of Ladislav I (1077-1095). Phase Majs III is, based on the typology, synchronized to a greater extent to the second stage of Bijelo Brdo Culture in Giesler's chronology.

The last, fourth and no doubt very short phase of Bijelo Brdo II is characterised by a new type of finger-ring, type 35. This finger-ring is made of hammered band with incised ornamentation and

it has been registered in graves 21, 25 and 87 (T. 26, 2). The end of this phase is documented by denars of the Arpad dynasty. Thus in grave 153 (T. 18, 2) a denar of Andrija I (1046-1061) has been found, and in grave 199 (T. 23) one of Bela I (1060-1061) has been found, and in grave 199 (T. 23) one of Bela I (1060-1063). The small group belonging to this last phase of Bijelo Brdo II can be synchronised with the so-called late phase of the second stage of Bijelo Brdo Culture of Giesler's chronology (GIESLER 1981: 147; T. 53, 2). The elements of this late phase Giesler found also in Transdanubian cemeteries of Halimba-Cseres (GIESLER 1981: T. 30) and Fiad-Képuszta (GIESLER 1981: T. 34). These late elements have also been recognised in a large Bijelo Brdo cemetery in Sv. Juraj in Trnje in Međimurje (TOMIČIĆ 1990: 116-120; Figs. 3 & 4) and in the Slavonian part of the Drava valley in Čiganka cemetery near Podravska Slatina (TOMIČIĆ 1990: T. XI, 1-2).

Thus the analysis of the horizontal stratigraphy of Bijelo Brdo II showed a clear existence of four continuous phases, which are almost entirely synchronised with the first two stages of the Bijelo Brdo Culture of Giesler's chronology. This continuity is, apart from jewellery, reflected also in the coins which range from those of King Petar (1038-1041/1044-1046) to King Bela I (1046-1066).

The analysis of Bijelo Brdo II cemetery has also given a different picture of the sequence of burials to that proposed by Kiss (KISS 1973). The Bijelo Brdo II cemetery which belonged to an as yet unidentified settlement was in use for a relatively short period, although the inventories of single graves show a vast variety in the first as well as in the second phase. The combination list (T. 27) reveals the sequence of burials, which started on the south and south-east. Graves dug in 1895/6 by Nuber and in 1907 by Hoffiler provide the first phase. This distribution suggests that there was not an older core of graves around which the cemetery developed, as suggested by Kiss (KISS 1973: 336-338). Graves found in Velika Venecija Street form only a part of the cemetery and not a central core, because those dug in 1907 on the cadaster point 851 also belonged to the first phase. According to Giesler, this early phase can be dated from 965 to 1030. A very distinct feature of the initial phase represent graves dug by Nuber (47, 49, 51, 52 and 57) which contained clay vessels or sherds. Kiss pointed to this particular burial custom especially evident in the so-called eastern group of the Bijelo Brdo Culture in the area between rivers Drava, Danube and Sava (KISS 1973: 337). It is Z. Vinski's opinion that the placing of pottery in graves is one of the main features of the eastern group of the Bijelo Brdo Culture (VINSKI 1970). According to Kiss, this custom has same roots in the east as well as in the inner parts of the Carpathian valley, where it is considered to be autochthonous. (KISS 1969: 180-182). The pottery represents one of the main arguments for the autochthonous population that was being buried continuously in Bijelo Brdo.

It is my opinion that the burials took place within three generations, mirrored in the grave-goods of the first phase which ends with the denar of Petar I (1038-1046) in grave 141 (T. 18, 1).

In subsequent phases the cemetery spread towards the west, north and partly east, as can be seen on the combination list (T. 27). The second, third and fourth phases can be dated, according to numismatic evidence, from the middle to the beginning of the last third of the eleventh century. The find of a denar of Andrija I in grave 113 on the eastern periphery of the cemetery fixes the second phase of Bijelo Brdo II. For the duration of the third phase important are silver denars of Andrija I (1046-1061) and Bela I (1061-1063) from grave 107. The end of the cemetery that is of its fourth phase, is marked by a coin of Bela I (1061-1063) in grave 199 which ends the combination list (T. 27). The year 1061 is, it seems, also a *terminus post quem non* for the Bijelo Brdo II cemetery.

The above analysis represents only first steps towards the complete evaluation of the Bijelo Brdo cemetery, planned in a monograph. However, it is important to correct some of the opinions expressed by Kiss (KISS 1973). Already Giesler noticed the tendency to evaluate Bijelo Brdo Culture as predominately Hungarian, (GIESLER 1981: 19; ref. 49). Cs. Bálint fullheartedly supported Hungarian theory (BÁLINT 1979: 97-146). However, in this paper I shall only comment on the conclusions drawn by Kiss.

Firstly, it should be reminded that Kiss supposed the spreading of graves from Velika Venecija street in concentric circles (KISS 1973: 336; 338). For this theory Kiss finds parallels in the completely-investigated west Hungarian cemeteries of Halimba and Majs which show similarities to Bijelo Brdo (KISS 1968: 243; KISS 1973: 336). The first graves in Bijelo Brdo Kiss sees in connection with the settling at the beginning of Hungarian state. This settling brought to the existence of large west Hungarian cemeteries (KISS 1968: 243-256; KISS 1973: 338).

My analysis of the horizontal stratigraphy of the areas A and B and typological evaluation of the whole of the cemetery gave solid grounds for the combination list shown on T. 27. The list clearly shows four phases. It has also been possible to prove that the first graves occurred in the southern and southeastern areas of the cemetery which were investigated by K. Nuber and V. Hoffiler, as well as that the cemetery spread gradually during the second, third and fourth phases towards the north, west and partly to the east (T. 27). There is no proof of a older core and younger graves in concentric circles.

It is necessary now to turn to Kiss' analysis of large row-cemeteries in Transdanubia, Halimba and Majs. Here also Kiss presumed a spreading of cemeteries in the form of concentric circles. However, even Gy. Török, the investigator of these cemeteries, assumed a linear sequence of burials, which can be followed in three subsequent

phases (TÖRÖK 1961). Giesler also noticed the beginning of burials in the south and their spreading evenly towards north, north-east and north-west (GIESLER 1981: 34; T. 5.). Thus, according to Giesler, the youngest graves are situated on the fringes of the cemetery (GIESLER 1973: 34), a fact perfectly documented by detailed charting of the whole material from Halimba (GIESLER 1981: T. 30). Thus in the case of Halimba, as well as Bijelo Brdo, there can be no concentric circles of graves, but linear burials, during the first and second stages of Giesler's chronology (GIESLER 1981: T. 30). Turning now to the other large Transdanubian cemetery, that of Majs, it can be said that it consisted of 1130 graves of which as many as 619 contained grave-goods. According to Kiss, the burying started around 960/970 on the top of the hill, in the period of the change of fashion from simple rings to temple-rings with the S-loop. Subsequent burials spread around in all directions around these first graves (Kiss 1983). The burials continued until the turn of eleventh century. As a »secondary feature« Kiss noted the concentration of graves on the east of the cemetery. They, according to Kiss, mirrored life in small families, because large families would result in several simultaneous centres from which the communal burial was criticised (DAIM 1985; KOVÁCS 1984: 271-281). Especially argued critique was made by I. Bóna (BÓNA 1984: 283-294). His main objection was that Kiss' chronological model based on analytical maps with horizontal stratigraphical data lacked the precise stratigraphy of the coin finds (BÓNA 1984: 288). Bóna showed that within the finds containing coins of Stjepan I (1000 - 1038) and Petar (1038 - 1041 / 1044 - 1046) also appear Roman perforated coins, pottery and a closed find of knives and eggs (BÓNA 1984: 289). These finds represent pagan objects from the time before the constitution of Hungarian state and they clearly show the meeting of two »archaeological cultures«. This point was not adequately raised by Kiss (BÓNA 1984: 289). Bóna also determined the chronology of Majs which he placed between 930 and 1093.

To clear the situation of Majs, I have very precisely analysed all 619 graves on basis of Kiss' illustrations. Ninety-nine graves have been singled out which have been suitable for the combinations. The charting showed three subsequent phases (TOMIĆIĆ 1989: 354-356; T. L.) which correspond to the span from the early phase of the first stage to the late phase of the second stage of the Bijelo Brdo Culture of Giesler's chronology (TOMIĆIĆ 1989: 354-355).

So, Bóna's work negates Kiss' theory of an oldest core of the cemetery because two parallel »archaeological cultures«, and also two parallel burial sites have been established. There is no evidence of a »secondary feature« in the eastern part of the cemetery, nor of small and large family burials. The burying has been taking place gradually from two centres and this can be followed to the local, third phase of the cemetery, which, in my

opinion lasts from the time of the current money of Andrija I (1046 - 1061) and Salamon (1063 - 1074) to the denars of Ladislav I (1077 - 1095).

Kiss' Hungarian colonisation of Bijelo Brdo II around 970 was also questioned by Bóna. Kiss' »theory of core-type diffusion« is, according to Bóna, based on wrong historical facts (BÓNA 1984: 294). Kiss' mistake was to incorporate the site of Bijelo Brdo II into his theory based on large Transdanubian cemeteries. Bóna argues that Slavic place-names, which survive to date around Baranja, could origin in the ninth century, although cemeteries of this period are not known. Slavic population existed in Baranja in the course of the tenth century as well, a fact documented again through the Slavic place-names. It is only a matter of time until this population comes to light through the cemeteries of the so-called simple peoples in the tenth and eleventh centuries, and not only in cemeteries with »unimportant material« as characterised by Kiss (BÓNA 1984: 296; KISS 1983: 306). Further, Bóna differentiates between settlements whose names have Hungarian tribal origin and suggest Hungarian settlement earlier than 970 and those distinctly Hungarian and mentioned in scripts from the eleventh century, which developed gradually (BÓNA 1984: 294).

Thus Bóna paints a reasonable picture of ninth and tenth century Baranja where lived a Slavic and slavized Avar population and which met the Hungarians. However, many questions concerning material and spiritual culture of this substratum remain open.

The question of locating the settlement to which Bijelo Brdo II cemetery belonged was touched by Brunšmid who concluded that the settlement was abandoned in the second half of the eleventh century (BRUNŠMID 1903-1904: 37), during the raid of King Ladislav (1077-1095) of Slavonia. Ivaniček presumed settlement within the village of Bijelo Brdo where allegedly large amounts of Slavic pottery were found (IVANIČEK 1949: 111-114), while Kiss argues that a village was improbable because of the vicinity of two other villages, one being Aljmaš mentioned in 1193 and the other Sarvaš located 8,5 km to the west which was mentioned in 1279 (KISS 1973: 334; ref. 40-43). However, Kiss neglects the dating of the cemetery in Bijelo Brdo which was, according to him, abandoned in the beginning of the last third of the eleventh century (KISS 1973: 338). Sarvaš is on the other hand mentioned almost two centuries later. Certainly in the course of the eleventh century a village could have existed whose people were being buried in Bijelo Brdo II cemetery. After the end of this village, life continued on some other locality on this fertile land marked by two centres, Sarvaš and Dalj. This continuation Kiss did not take into consideration because the theory of Hungarian colonisation could not hold after the publication of the early mediaeval cemetery of Bijelo Brdo which existed in the course of the seventh century (VINSKI 1958: 26-27).

It is convincing, on the basis of such a long continuity, to assume the existence of a settlement from the early or middle tenth century, a settlement of autochthonous Slavic population. Later this location gained the name of Bijelo Brdo. The purpose of this paper was to fill the gap in the understanding of Bijelo Brdo cemetery, with a completely new approach. The analysis of the horizontal stratigraphy showed the continuation during the first and second stages of Giesler's chronology of Bijelo Brdo Culture, and that is during the whole of the mediaeval period. All scepticism about the inferior position of Bijelo Brdo in regard to the whole of the Bijelo Brdo Culture expressed in scholarly literature (FEHER 1958: 284; BALINT 1979: 105) has to be abandoned, because the site of Bijelo Brdo, through its rich archaeological remains deserves the role of the eponymous.

T.1.1. Topographic map of the area of Bijelo Brdo II with the locations of significant archeological sites. (Drawn by Z. Tomičić).

T.1.2. Detail of the topographical map of Bijelo Brdo II.

T.2.1. View from the south of Velika Venecija Street during the excavations by Nuber in 1895/6 in Bijelo Brdo. (Courtesy of Slavonia Museum, Osijek).

T.2.2. Archaeological trenches of Nuber's excavations in Velika Venecija Street in 1895/6. (Courtesy of SMO).

T.3.1. Archaeological excavations by Nuber in Bijelo Brdo in 1985/6. (Courtesy of SMO).

T.3.2. Archaeological excavations by Nuber in Bijelo Brdo in 1985/6. (Courtesy of SMO).

T.4.1. Inventory of grave no. 46. Archaeological investigations by Nuber in Bijelo Brdo in 1895/6. (Courtesy of SMO).

T.4.2. Inventory of grave no. 78. Archaeological investigations by Nuber in Bijelo Brdo in 1895/6. (Courtesy of SMO).

T.5. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 24 March 1897 during site walking of the area around Bijelo Brdo. Owned by Archaeological Museum Split (Dossier Abramić).

T.6.1. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 30 March 1897 in Bijelo Brdo. Graves 172–175. Owned by AMS (Dossier Abramić).

T.6.2. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 30 March 1897 in Bijelo Brdo. Graves 176–177. Owned by AMS (Dossier Abramić).

T.7.1. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 30 March 1897 in Bijelo Brdo. Graves 178–181. Owned by AMS (Dossier Abramić).

T.8.1. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 30 March 1897 in Bijelo Brdo. Graves 186–189. Owned by AMS (Dossier Abramić).

T.8.2. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 30 March and 1 April 1897 in Bijelo Brdo. Graves 190–191. Owned by AMS (Dossier Abramić).

T.9.1. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 30 March 1897 in Bijelo Brdo. Graves 192–195. Owned by AMS (Dossier Abramić).

T.9.2. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 30 March 1897 in Bijelo Brdo. Graves 206 and 196–198. Owned by AMS (Dossier Abramić).

T.10.1. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 30 March and 1 April 1897 in Bijelo Brdo. Graves 199–201 and 206. Owned by AMS (Dossier Abramić).

T.10.2. J. Brunšmid's original drawings and site notes composed on 1 April 1897 in Bijelo Brdo. Graves 207–208 and 202–203. Owned by AMS (Dossier Abramić).

T.11.1. Situation plan of Bijelo Brdo II cemetery made in 1897 during J. Brunšmid's excavations. Owned by Archaeological Museum Zagreb.

T.11.2. Situation plan of Bijelo Brdo II cemetery made in 1907 during V. Hoffiler's excavations. Owned by AMZ.

T.12.1. Situation plan of Bijelo Brdo II cemetery made in 1948 during F. Ivanicek's excavations.

T.12.2. Situation plan of Bijelo Brdo II cemetery with the location of coin finds after Kiss 1973.

T.13. Situation plan of Bijelo Brdo II with the typological overview of the finds. Drawn by S. Lebarić, architect (1989).

T.14. Detail of the situation plan of Bijelo Brdo II cemetery with the area A, B and C. Horizontal stratigraphy. Drawn by S. Lebarić, architect (1989).

T.15. Bijelo Brdo II. Grave 55. Drawn by K. Rončević (1989).

T.16.1. Bijelo Brdo II. Grave 62. Drawn by K. Rončević (1989).

T.16.2. Bijelo Brdo II. Grave 173. Drawn by K. Rončević (1989).

T.17. Bijelo Brdo II. Grave 113. Drawn by K. Rončević (1989).

T.18.1. Bijelo Brdo II. Grave 141. Drawn by K. Rončević (1989).

T.18.2. Bijelo Brdo II. Grave 153. Drawn by K. Rončević (1989).

T.19. Bijelo Brdo II. Grave 156. Drawn by K. Rončević (1989).

T.20. Bijelo Brdo II. Grave 165. Drawn by K. Rončević (1989).

T.21. Bijelo Brdo II. Grave 174. Drawn by K. Rončević (1989).

T.22.1. Bijelo Brdo II. Grave 195. Drawn by K. Rončević (1989).

T.22.2. Bijelo Brdo II. Grave 198. Drawn by K. Rončević (1989).

T.23. Bijelo Brdo II. Grave 199. Drawn by K. Rončević (1989).

T.24. Bijelo Brdo II. Grave 211. Drawn by K. Rončević (1989).

T.25. Bijelo Brdo II. Grave 117. Drawn by K. Rončević (1989).

T.26.1. Bijelo Brdo II. Grave 228. Drawn by K. Rončević (1989).

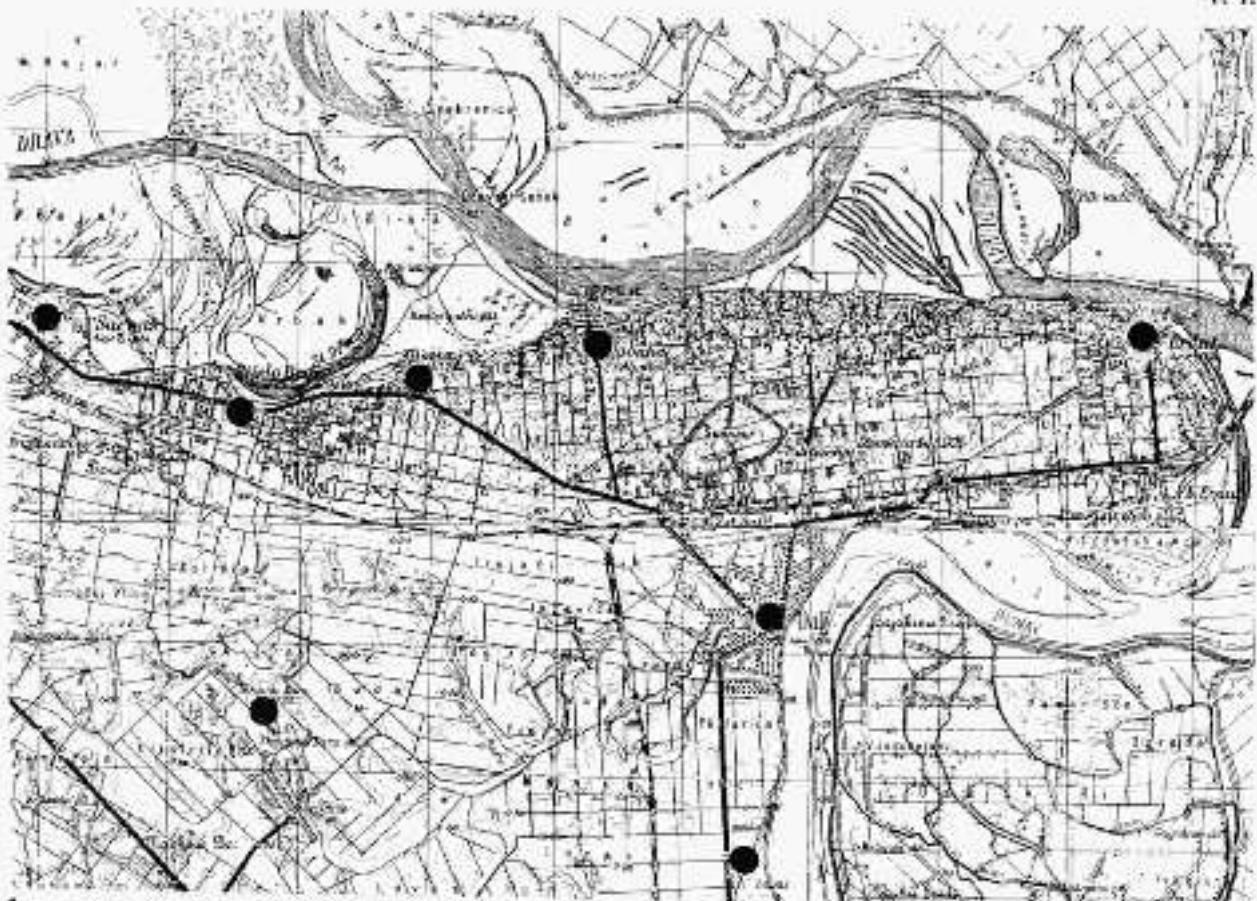
T.26.2. Bijelo Brdo II. Grave 87. Drawn by K. Rončević (1989).

T.27. Combination table of Bijelo Brdo II cemetery. Drawn by S. Lebarić, architect (1989).

T.28. Analytical plan of the part of Bijelo Brdo II cemetery (areas A nad B) with the position of deceased's arms (*Totengestus*). Drawn by Ž. Tomić.

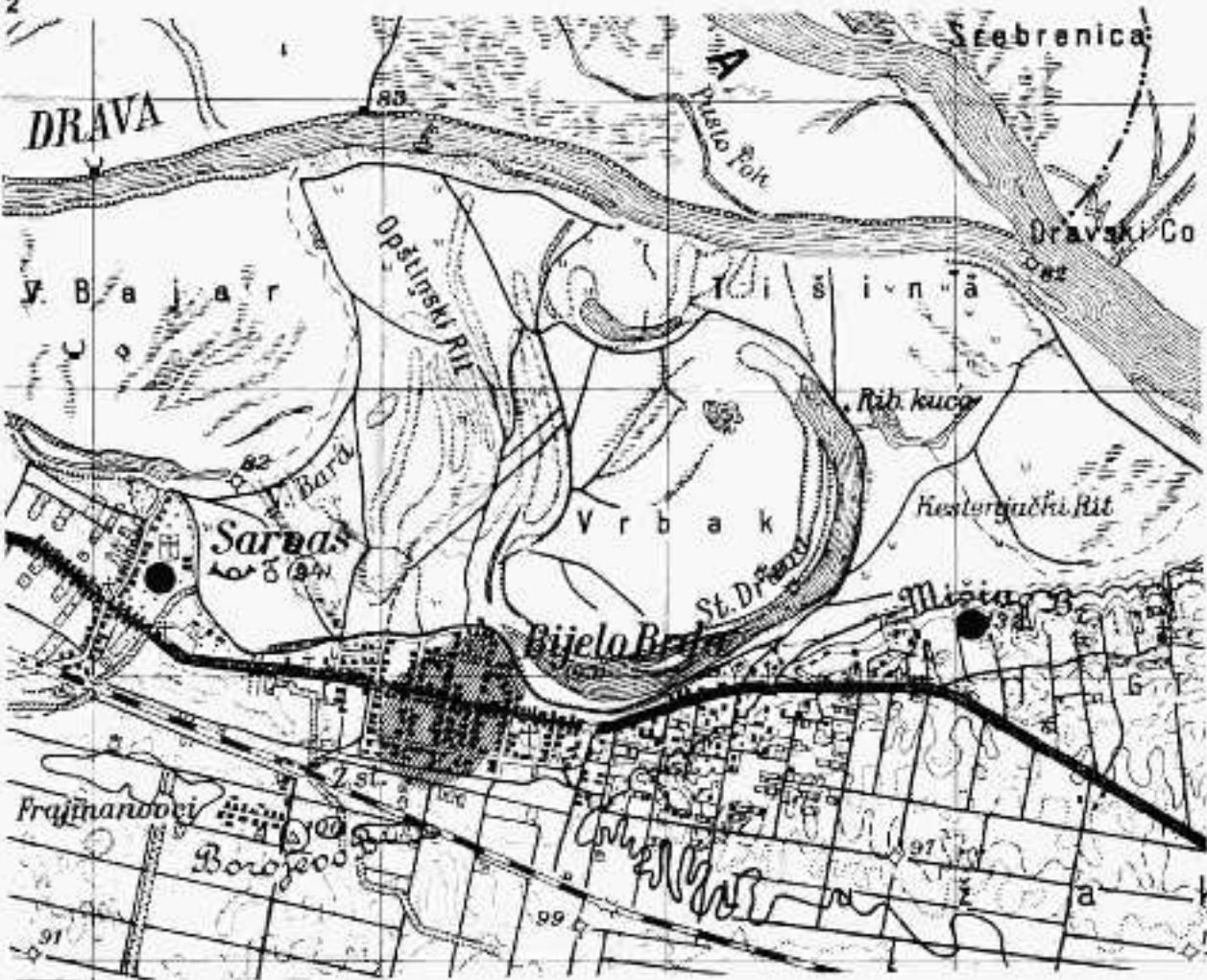
EXPLANATION OF THE SHAPE-TYOLOGY OF OBJECTS FOUND IN BIJELO BRDO II CEMETERY (PRILOG A):

Type (After Giesler)	Description
1	torque necklace of woven wire
2	hammered bracelet with bent and open endings
4	bracelet with oval section and narrowed open ends
5	bracelet of woven wire
6	bracelet of interwoven wire
7	bracelet with rhomboid section and narrowed open ends
8	bracelet with open ends and animal heads
10	cast shallow bell
11 a,b	cast buttons
12	cast lunular pendant
13	simple rings with open blunt ends
13	simple rings with open blunt ends
14 b	cast grape-like ear-ring with fine naturalistic imitation of granulation
17 a	granulated ear-ring of Volin type
17 b	rustically cast Volin type ear-ring
19	ring with spiral-wire conical pendant
21	massive band finger-ring mostly profiled
22	finger-ring with triangular or semi-circular section with open ends
23	finger-ring with triangular or semi-circular section with thinned open overlapping ends
24	finger-ring of thin metal of crescent section
24	finger-ring of thin metal of crescent section
25	finger-ring of round section and blunt open ends
26	finger-ring of round section and thinned open ends
27	finger-ring of rhomboid section and thinned open ends
28	finger-ring with open ends of octagonal section
30	finger-ring of threshold silver wire and thinned open ends
31	cast finger-ring of semi-circular or triangular section
33	cast finger-ring with engraved or grooved surface
34 a	cast finger-ring of semi-circular section with engraved or convex
34 b	cast finger-ring with profiled emphasised central area between
35	finger-ring of band section on the outside mostly decorated with
36	finger-ring with steplike central decorated field
37	finger-ring with ovaly enlarged decoration field with eagle
38 b	finger-ring decorated with granulation on widened open ends and central stone
39	necklace of blown cylindrical glass beads with granular slip
40	necklace of small glass cylinders
1-III	
Type (after Tomić)	rings with S-loop
44 a	perforated Roman coins
44 b	Arpad's coins placed as obols
50	clay vessels of various shapes

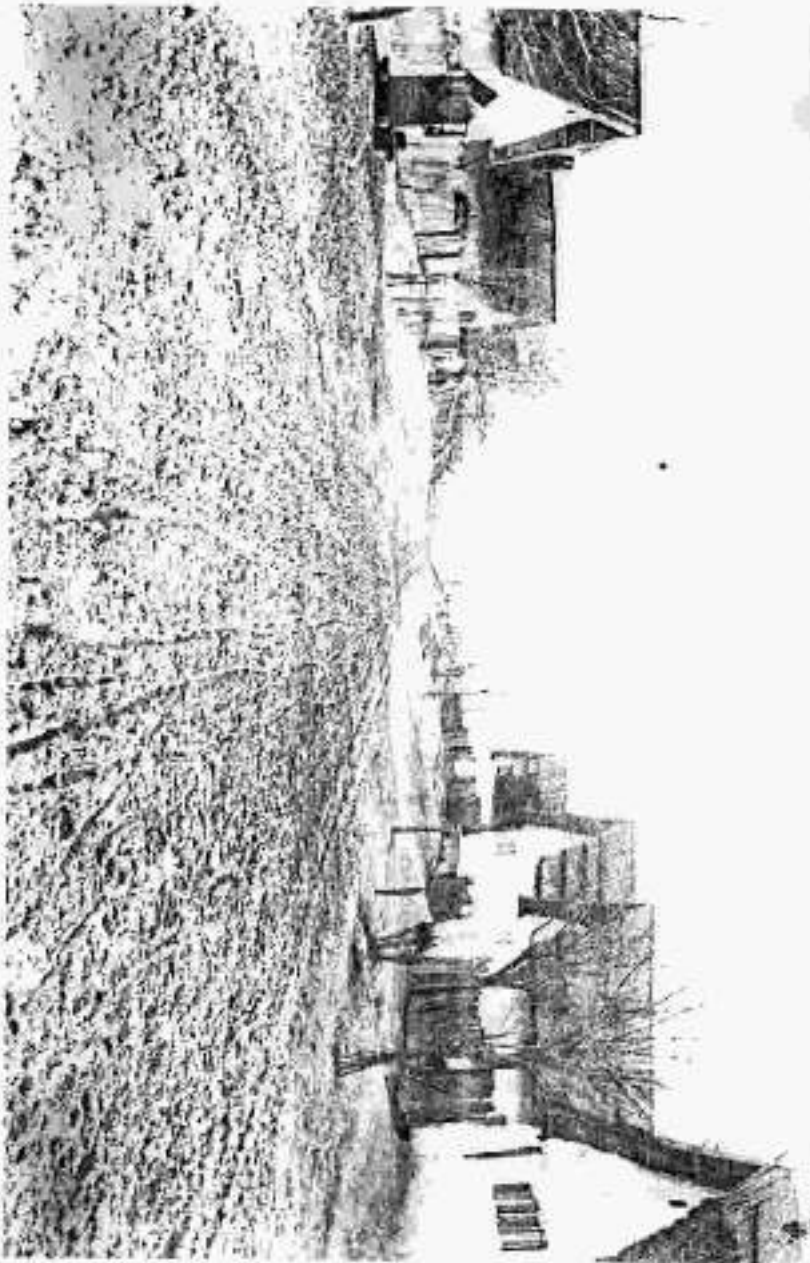
1

2

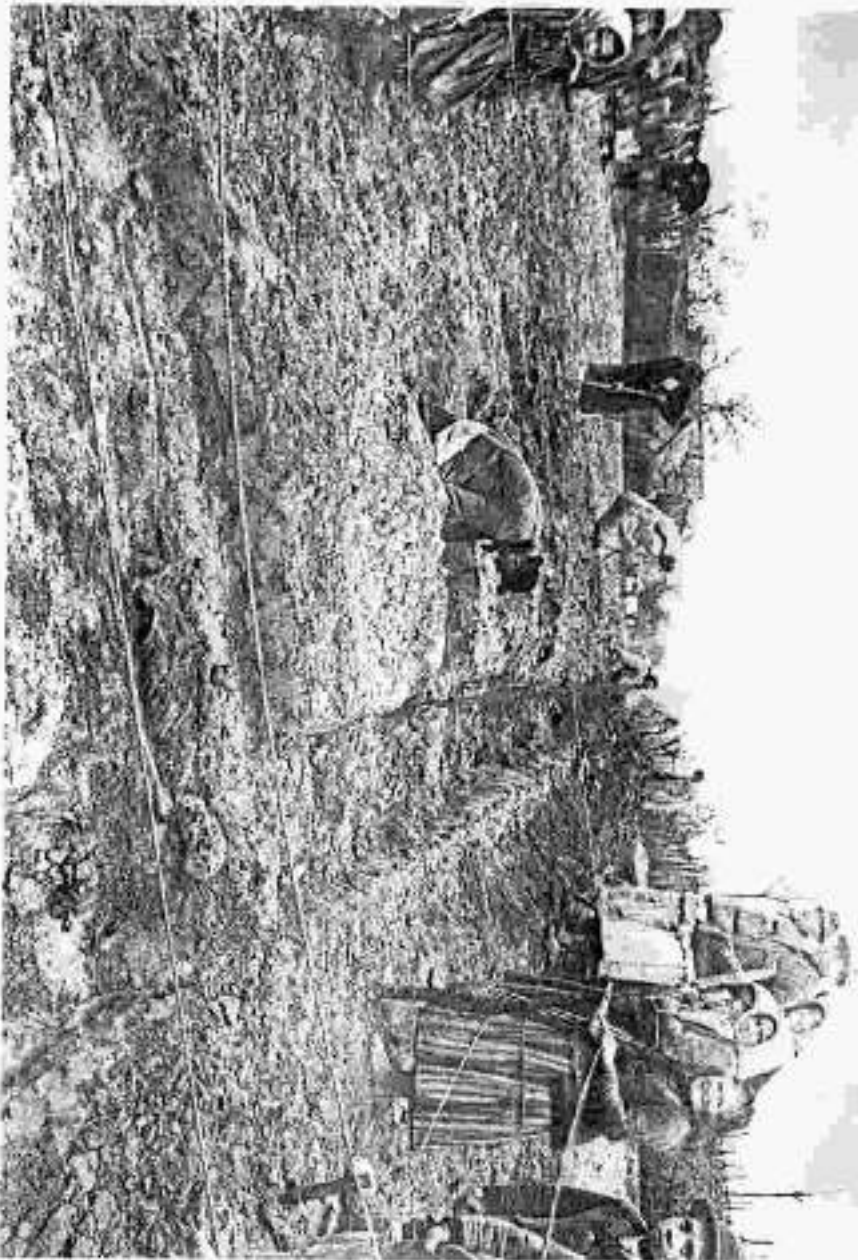

T. 2.

1

2

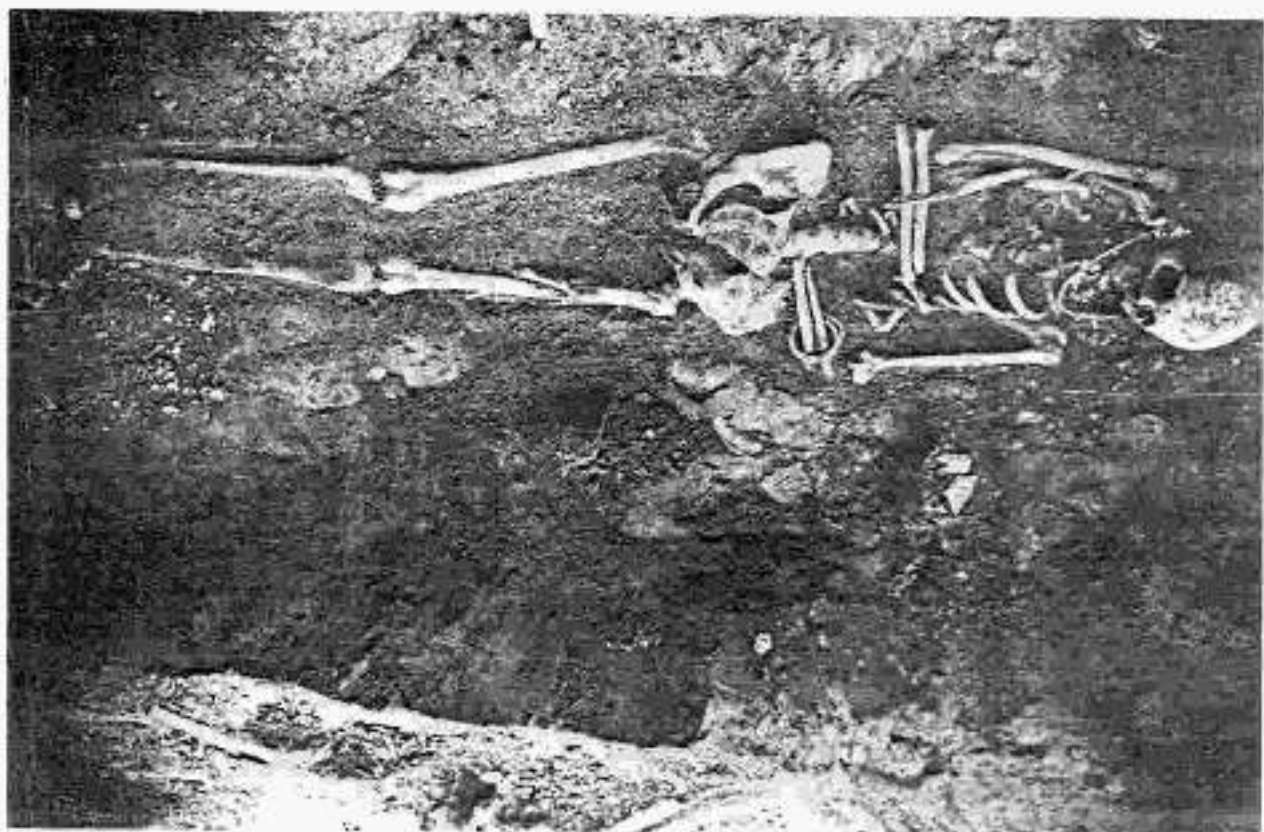

1

2

2

1

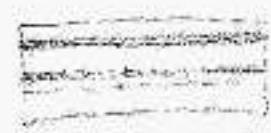

T.4.

24.1897
2

Bijelobrdo, pravougaono groblje iz rimskih doba je ovisno o istom epistilni balvan A
 je u razini južna i klesan kosti iz rimskih doba. 15.0.28 24.0.97 juž. 0.28
 A bijelobrdo, na koga

Iva kometa

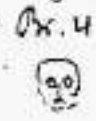

Slavenska naselbina u Bijelobrdi bila je u stvari drven, a južozapadna od nje, rimsko groblje u ulici Veneciji (doba XI. vijeka). Na Dardinom brdu (j. i. od spomenute naselbine) čini se da je bilo utvora i groblje iz početka XVIII. veka, kada je Bijelobrdo na seljens. Tu su se nalazili bez vidljive potkoplje, na istom mjestu kada su nekada; Roja druga osoba. Ivi su grobovi veoma plitki i utopani tlu (obično 0.40-0.60) Sa Dardin brda, gdje je bila utvora, potpuno alometri najgroblije spomenika su napisani, vlastitost broj. Katera.

T. 6.

1

1897 30/3
 Prielobito 1) Pod Kuciom Raje Bozjanica br. 225. Dječak na površini grob starijeg muškarca. Glava namršćana ličilo na dječak strani. Ruke u prazne ležale u krilu. Na dječaku ruci ulomci bakrenoga prstena, blizu kane strane glave ulomak ukrasice.

4) Glava mušk. Grob u istoj porudžbi pruz. Dubljina 0.20. Dječak iste krasine namršćana dječak ulomci prstena i 2 ukrasice

2) H. dvojista ule kase. Dječak. Grob. Glava namršćana. Dubljina 0.64. Ležalo A / 2 opam a. i. Grob namršćana i klaper i krasice. Na pruzi strane ruke prstena; 60 pruzi ulomci prstena, 12 ukrasice; crkveni prsten. Dž. 0.85 g. = zlatna!

3) Odrasla ič'ade. Dubljina 0.54. Glava vitčinska oko povrta Jordan i opletana i krasice sa prstena. Dječak ulomci i krasice u jednom grobu. Grob u istoj porudžbi (klastar u porudžbi) do 2. strane 3 ukrasice i kase. Odrasla ič'ade sa pruzi. Na pruzi i ukrasice. Na dječaku ruke

2

Prielobito Raje Bozjanica 30/3 1897
 Pr. 5. Odrasla ič'ade. Dubljina 0.45. Ležalo u istoj porudžbi. Glava namršćana. Ruke u prazne ležale u krilu. Na dječaku ruci ulomci bakrenoga prstena. Dž. 0.94.

Pr. 6. Odrasla ič'ade (na ulicu) Glava namršćana. Dubljina 0.28. Dž. 1.75. Grob u istoj porudžbi. Glava ule krasice na strani ič'ade.

1

20/3 1897 Prirodoto ¹⁸⁹⁷ ~~1897~~ Dubljina 0.67
Pr. 7 smik Dubljina 1.53

glava cela
u kutanji nasec
zanemica

Kojo Bozjanij
Pr. 8 klada zoba. Dubljina 0.40 Dubljina
0.78

u grublu nista

Pr. 9 Dubljina 0.53 ^{mnogo Dubljina} ~~1.54~~
Dubljina 1.54

glava na 3 strane
velik pol velik mali zelen.
vel zelenak pomak.

Pr. 10 Dubljina 0.68 Dubljina 1.18

oprtica - bio velik
Kosa da je zubi
Mlada zuba
vel zelenak pomak

2

19730/3 Prirodoto Kojo Bozjanij
Pr. 11 Dubljina 0.69 klada hite

u oglicom Kugla
policom izvan ruke.
Dubljina 0.63 Deava
mala irpa ledja sa
protomom. Na oglici

sklanjaj na des kanta jedan
kanta sklanjaj (dijelji) u polovjace - neki sklan
kanta zeljani predmet. kad biva strane 3 minidji,
sice - klamici lona

Pr. 12 Dubljina 0.63 ^{1.64} ~~1.64~~ ^{1.64}

oprtica, zinda, zosa
sice sotp, zand, zand
mudici, ko sice, ko
sice ko mala fihala sa
platom, zand, zand, zand
Oprijem, zand, sa zand
Oprijem, zand, zand, zand
zand, zand, zand, zand
zand, zand, zand, zand
zand, zand, zand, zand
zand, zand, zand, zand

Pr. 13 Dubljina 0.50. ^{1.57} ~~1.57~~ ^{1.57} ^{1.57}

Oprijem oko vata, zand, zand
oko zand, lakti. oko vata
zand, ko zand, zand
zand

21/3 1897 Pr. 14 Dubljina 0.65 Dubljina 1.62

desent kao i on drugi zand
licom desent na vata, zand
zand, zand, zand
na zand, zand, zand
na zand, zand, zand
3+3 zand, zand, zand
zand, zand, zand

in section
 in Lidschong, mason 1 borned
 a m. 2. shown by left eye
 1 other looking, Komit
 Wad. juu 2 partim. 40
 na 9. gamin. drabe - kna
 orate cedat. ghan negand
 Pr 27 July 0.63 July 1.55
 July 31/3 July 1.55

Pr 26 July 0.63 July 1.34
 July 31/3 July 1.55
 in Lidschong, mason 1 borned
 a m. 2. shown by left eye
 1 other looking, Komit
 Wad. juu 2 partim. 40
 na 9. gamin. drabe - kna
 orate cedat. ghan negand
 Pr 27 July 0.63 July 1.55
 July 31/3 July 1.55

Pr 25 July 0.82 July 1.68
 July 31/3 July 1.55
 in Lidschong, mason 1 borned
 a m. 2. shown by left eye
 1 other looking, Komit
 Wad. juu 2 partim. 40
 na 9. gamin. drabe - kna
 orate cedat. ghan negand
 Pr 27 July 0.63 July 1.55
 July 31/3 July 1.55

Pr 25 July 0.79 July 1.92
 July 31/3 July 1.55
 in Lidschong, mason 1 borned
 a m. 2. shown by left eye
 1 other looking, Komit
 Wad. juu 2 partim. 40
 na 9. gamin. drabe - kna
 orate cedat. ghan negand
 Pr 27 July 0.63 July 1.55
 July 31/3 July 1.55

2

Pr 24 July 0.71 July 1.53
 July 31/3 July 1.55
 in Lidschong, mason 1 borned
 a m. 2. shown by left eye
 1 other looking, Komit
 Wad. juu 2 partim. 40
 na 9. gamin. drabe - kna
 orate cedat. ghan negand
 Pr 27 July 0.63 July 1.55
 July 31/3 July 1.55

Pr 23 July 0.62 July 1.50
 July 31/3 July 1.55
 in Lidschong, mason 1 borned
 a m. 2. shown by left eye
 1 other looking, Komit
 Wad. juu 2 partim. 40
 na 9. gamin. drabe - kna
 orate cedat. ghan negand
 Pr 27 July 0.63 July 1.55
 July 31/3 July 1.55

Pr 22 July 0.78 July 1.34
 July 31/3 July 1.55
 in Lidschong, mason 1 borned
 a m. 2. shown by left eye
 1 other looking, Komit
 Wad. juu 2 partim. 40
 na 9. gamin. drabe - kna
 orate cedat. ghan negand
 Pr 27 July 0.63 July 1.55
 July 31/3 July 1.55

Pr 21 July 0.70 July 1.60
 July 31/3 July 1.55
 in Lidschong, mason 1 borned
 a m. 2. shown by left eye
 1 other looking, Komit
 Wad. juu 2 partim. 40
 na 9. gamin. drabe - kna
 orate cedat. ghan negand
 Pr 27 July 0.63 July 1.55
 July 31/3 July 1.55

1

Dr. 31. Subjekt 0.17 Subjekt 1.10
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.

Dr. III. Subjekt 0.55 Subjekt 1.12
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.

Dr. 32. Subjekt 0.75 Subjekt 1.30
 M. gest. m. m.

Dr. IV. Subjekt 0.82 Subjekt 1.60
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.

Dr. 30. Subjekt 0.69 Subjekt 1.18 g.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.

Dr. 28. Subjekt 1.66
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.

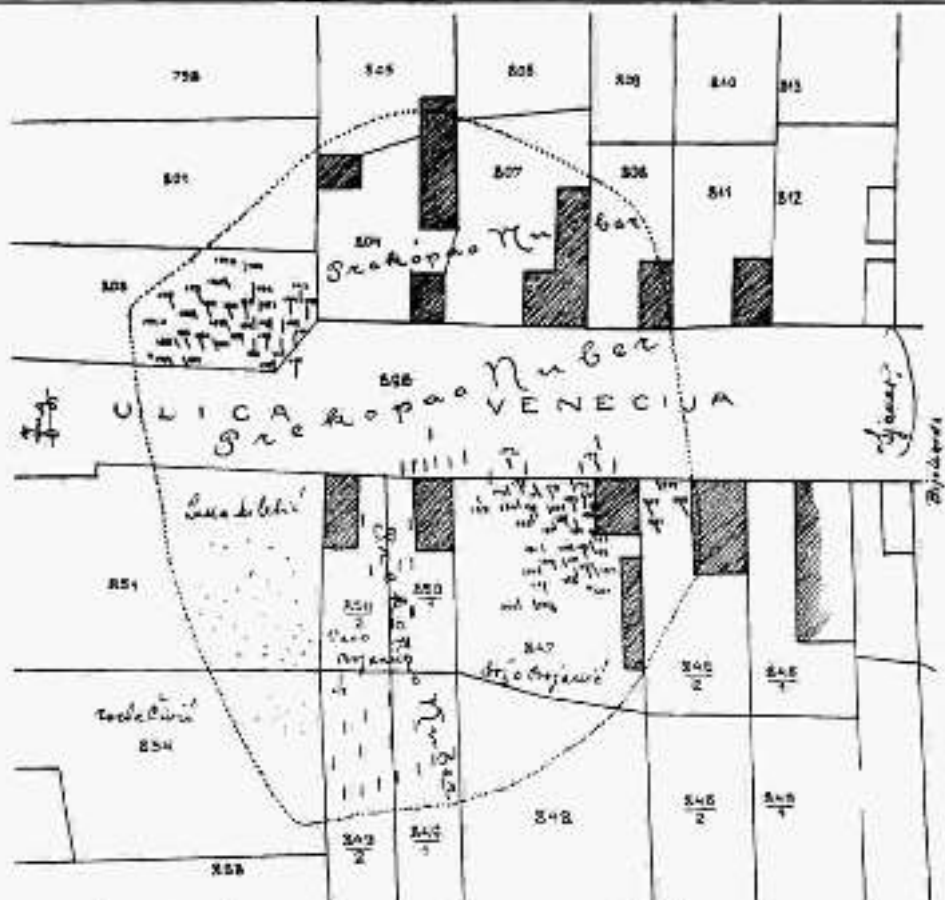

Dr. II. Subjekt 0.63 Subjekt 1.65
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.

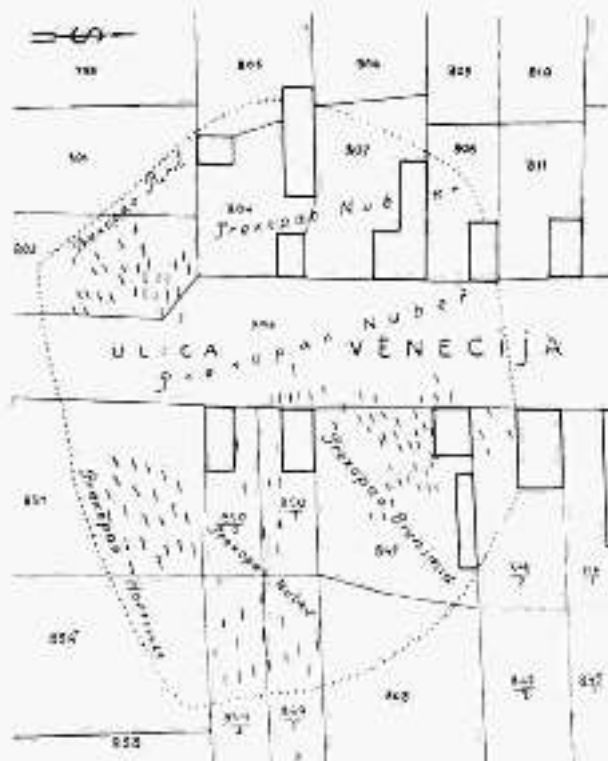
Dr. 29. Subjekt 0.84 Subjekt 1.38
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.
 Kapsel mit Adhäsionen
 in 2. d. d. d.

1

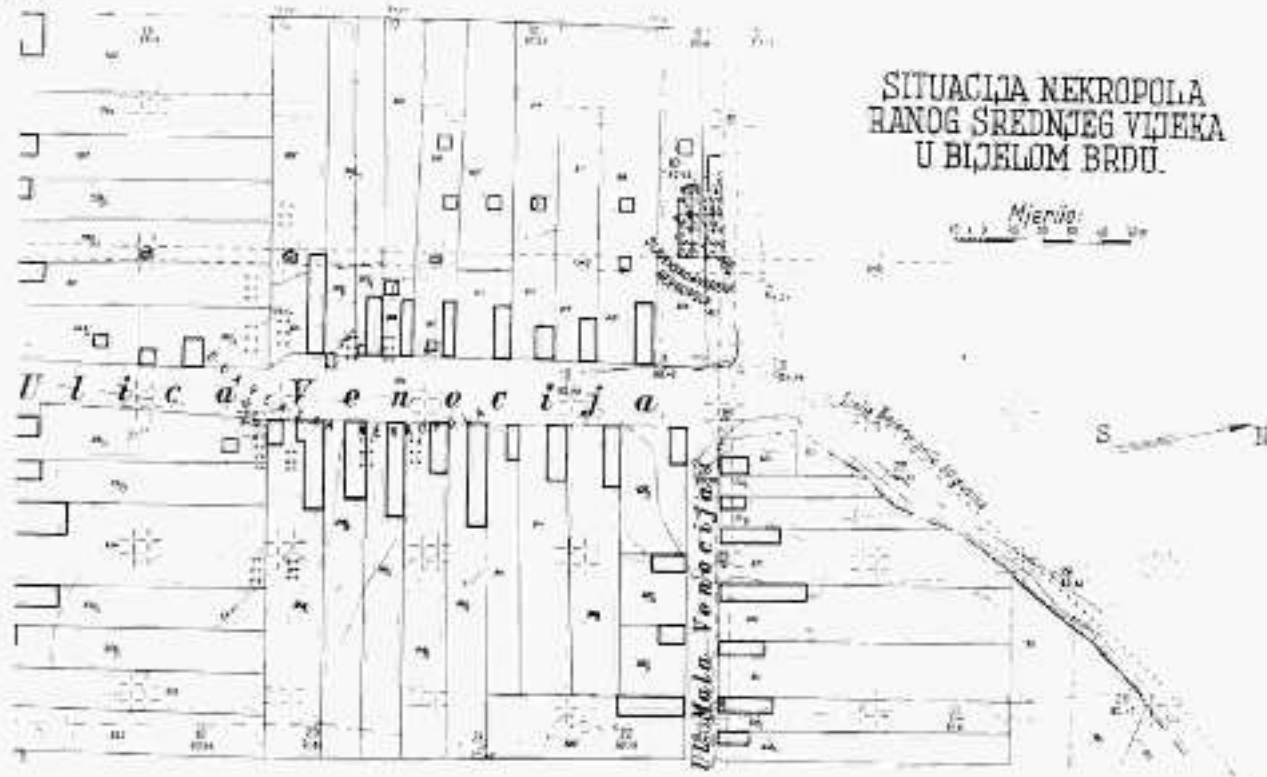
Starohrvatsko gradlje - Bijelombudu kod Rijeka.

2

Bijelo Brdo

1

2

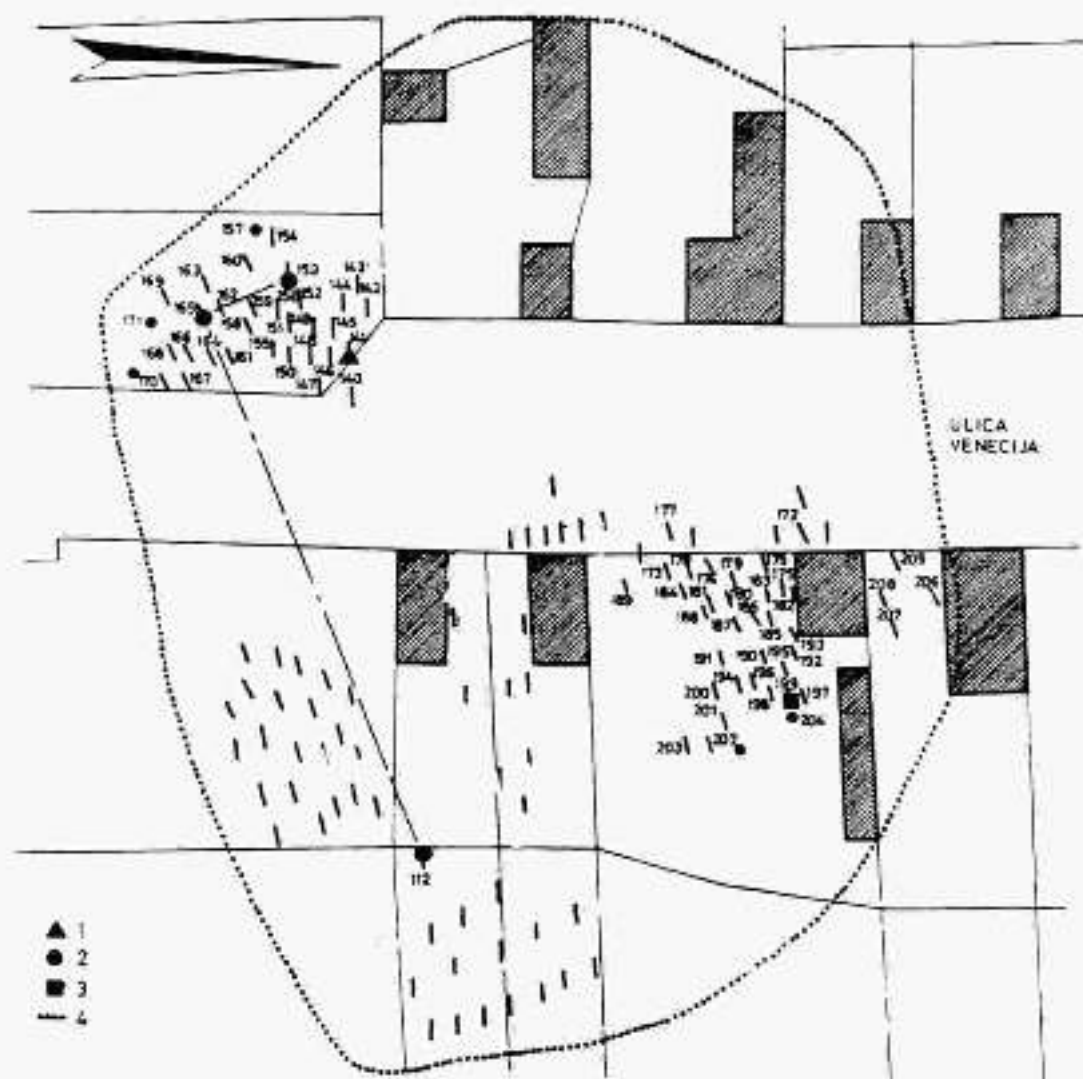
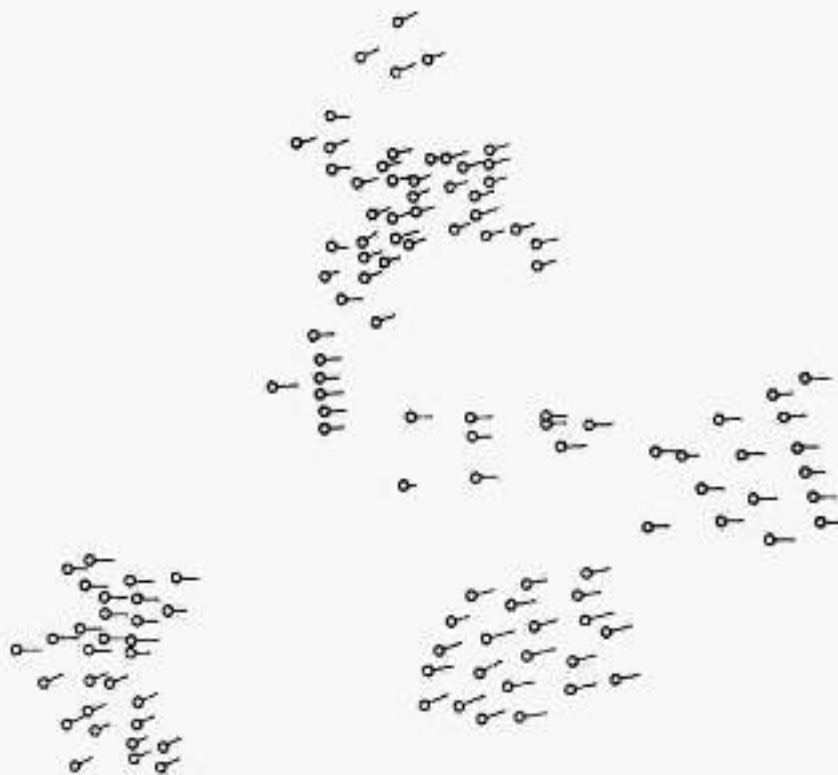

Abb. 5. Gräberfeldplan von Bjelo Brdo. Gräber mit Münzen, 1: Peter Orseolo (1038—1041 und 1044—1046), 2: Andreas' I. (1048—1081), 3: Bélas I. (1061—1063). 4: Die von Brunámid vermutete Ausdehnung des Gräberfeldes

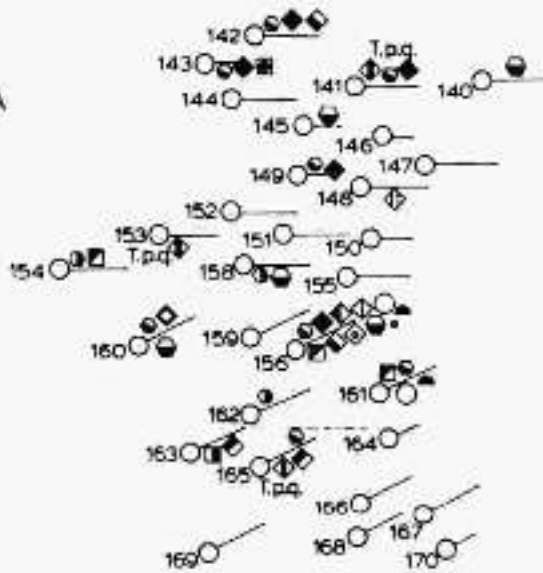
-Z-

SIMBOL	•	◐	◑	◒	◓	◔	◕	◖	◗	◘	◙	◚	◛	◜	◝	◞	◟	◠	◡	◢	◣	◤	◥	◦	◧	◨	◩	◪	◫	◬	◭	◮	◯
CODE N°	10	13	2	5	11	19	4	6	14	17	37	25	1	8	38	111	31	28	30	12	44 _a	44 _b											

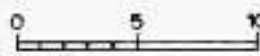
B

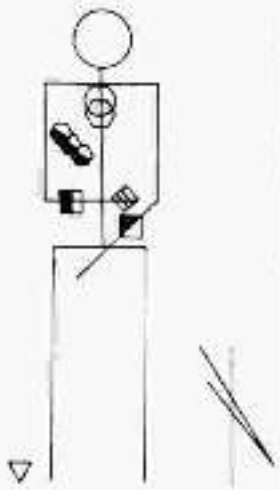

A

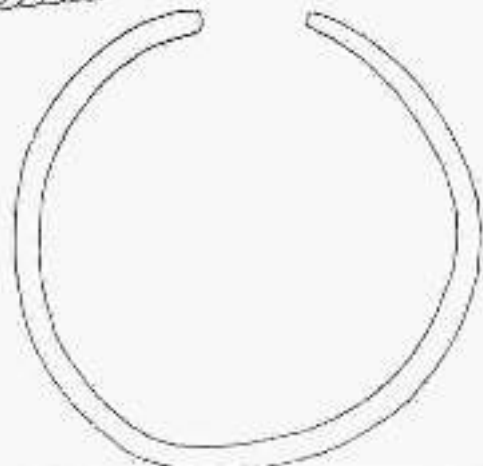
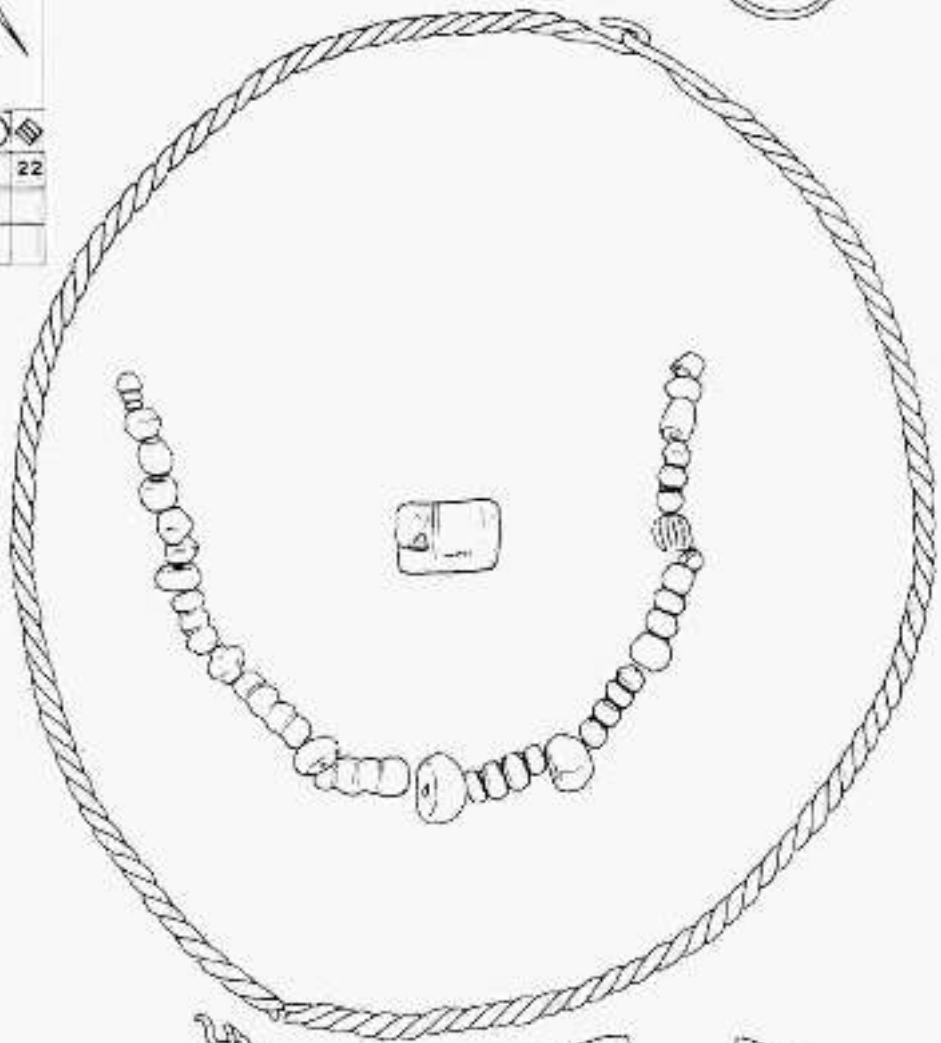
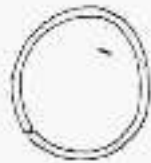

SIMBOL	●	○	◐	◑	◒	◓	◔	◕	◖	◗	◘	◙	◚	◛	◜	◝	◞	◟	◠	◡	◢	◣	◤	◥	◦	◧	◨	◩	◪	◫	◬	◭	◮	◯
CODE N°	1	11	13	14b	22	25	27	31	33	34a	34b	35	36	30	1	40	12	10	44c	44c	38c	4	6											

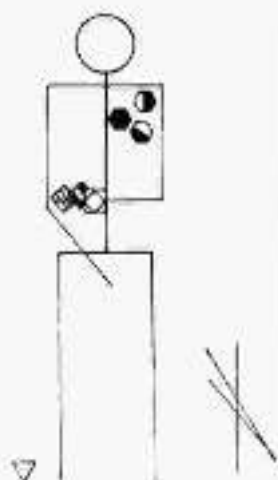

●	■	□	○	◇
1	4	6	1	22
40				

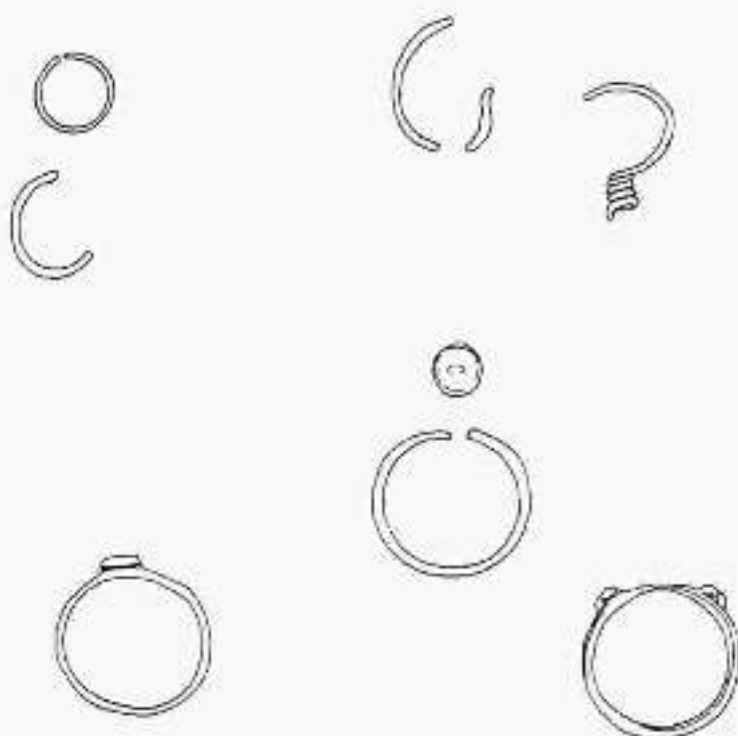

♀ 62

T. 16

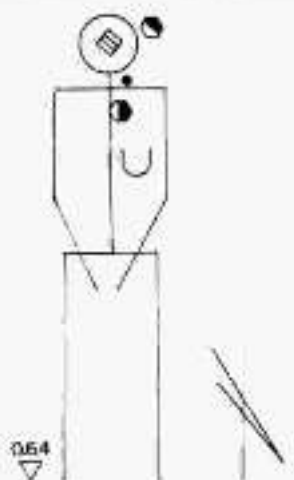

●	●	●	◆	◆
1	19	13	21	22
☒				
38				

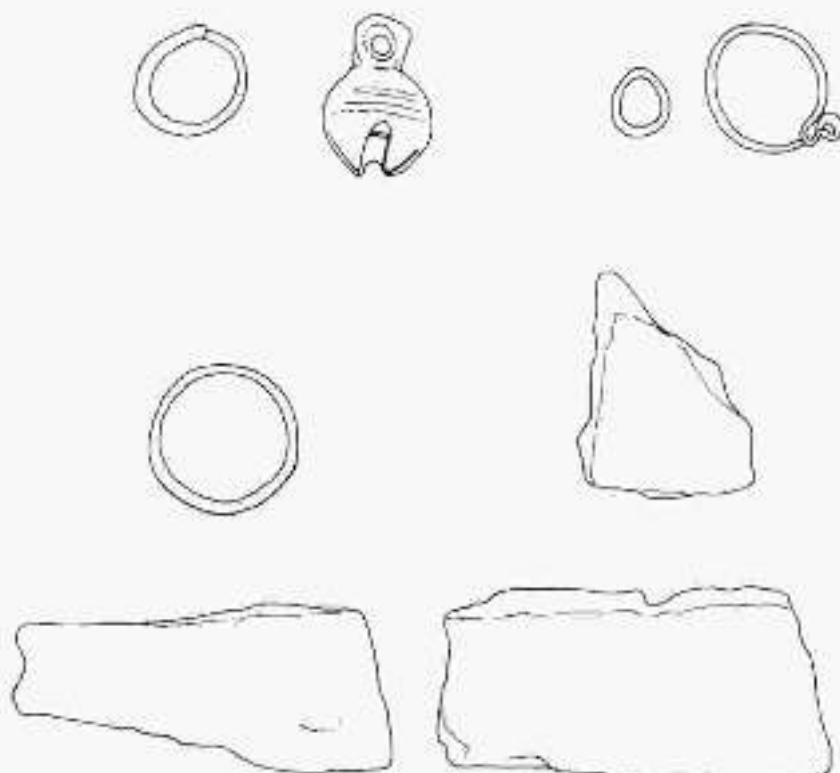

1

♀ 173

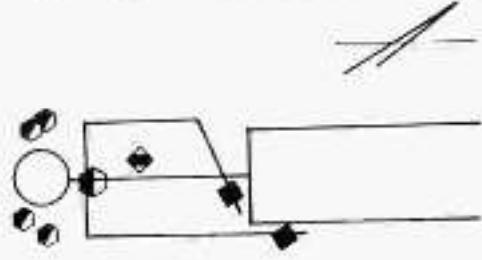

●	◆	●	●	U
11	22	9	13	50

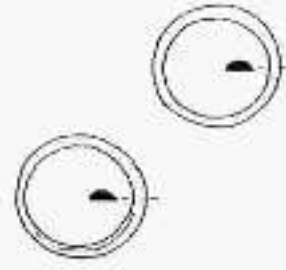
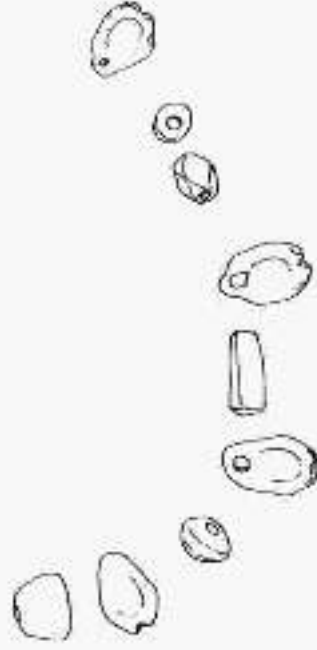
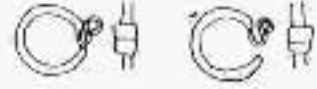

2

♀ 113

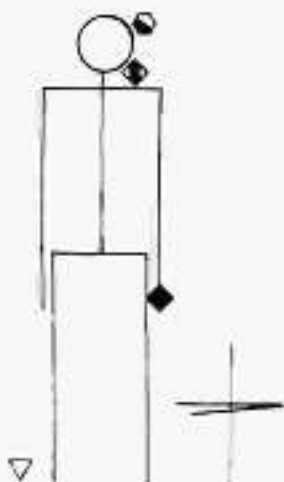
		11	40	44	31	

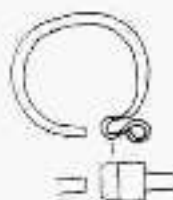
1. 17

♀ 141

т. 18

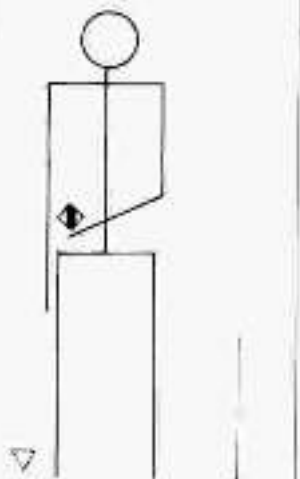

●	◆	●
1	31	44

1

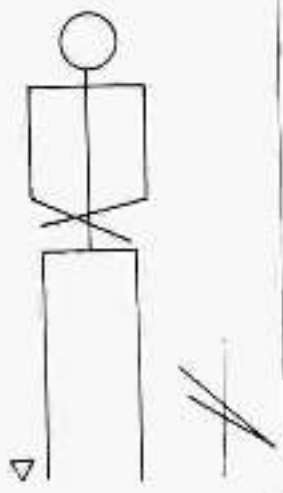
♂ 153

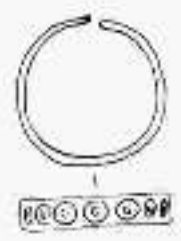
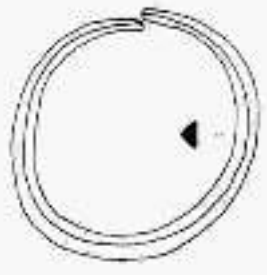
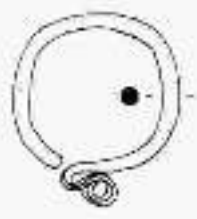
◆		
44		

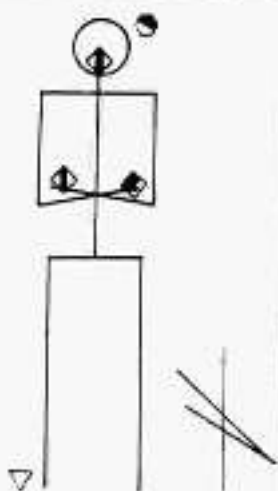

2

●	◐	○	◆	◼
1	12	1	33	31
◆	○			
36	11			

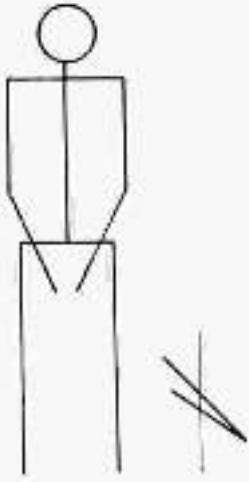
●	●	◆	
11	44	30	

♀

174

T. 21

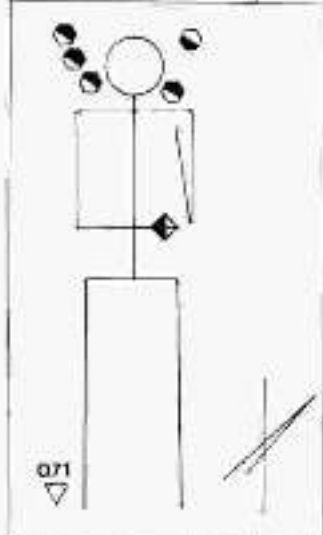

●	○	○	●	□
11	14	1	10	38
●	○			
31	13			

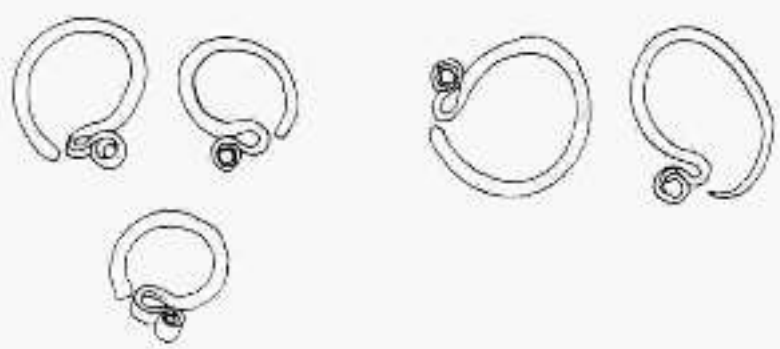

○ 195

T. 22

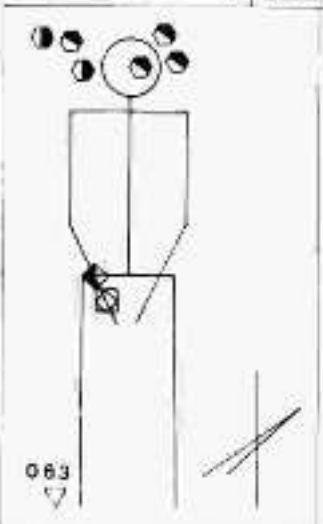

●	●	◆	
1	11	27	

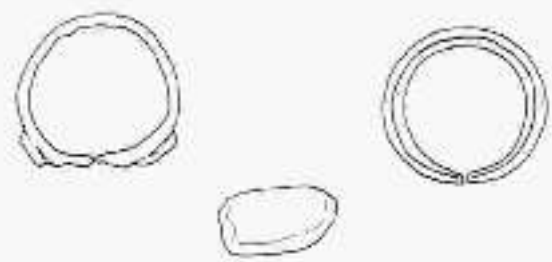

1

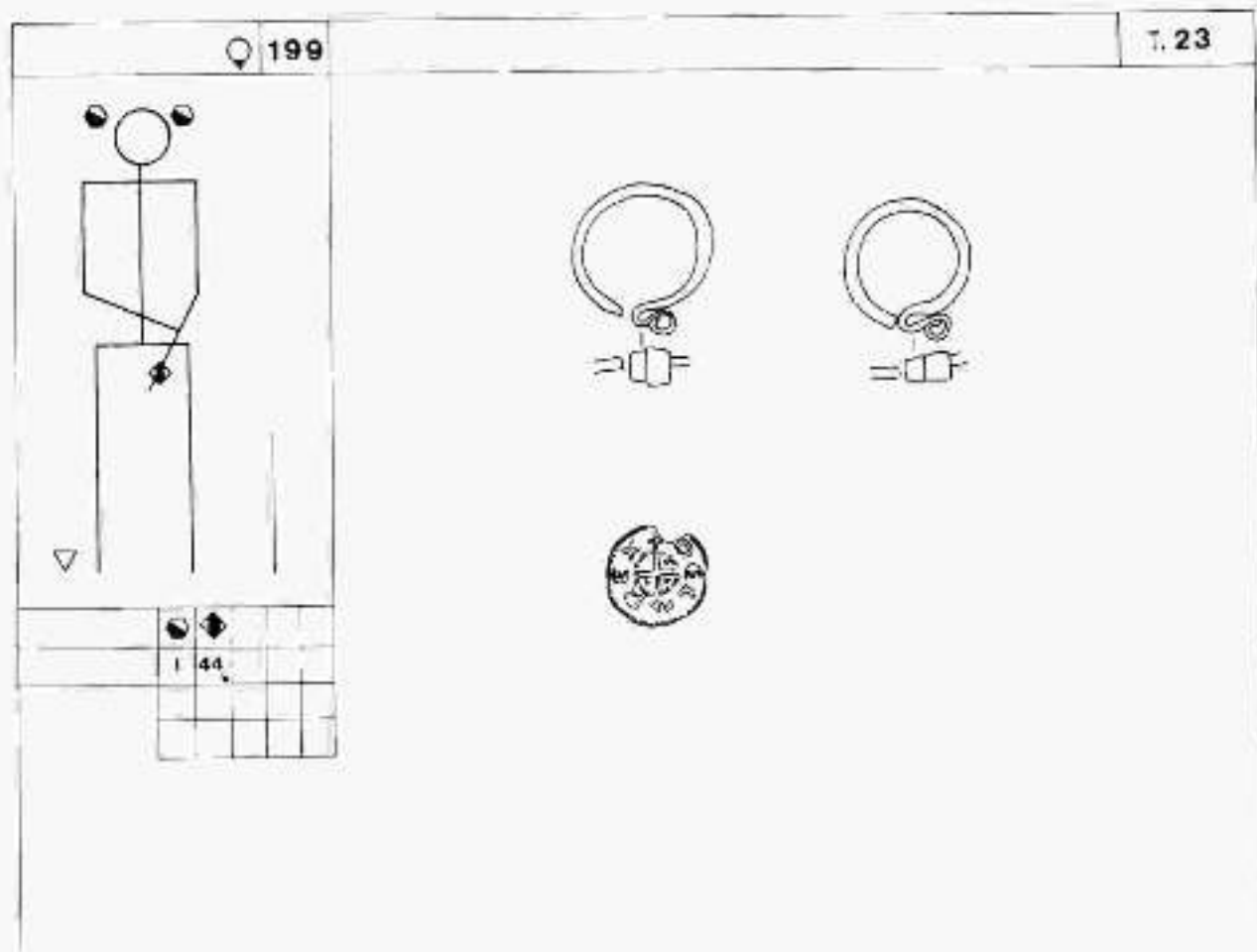
♀ 198

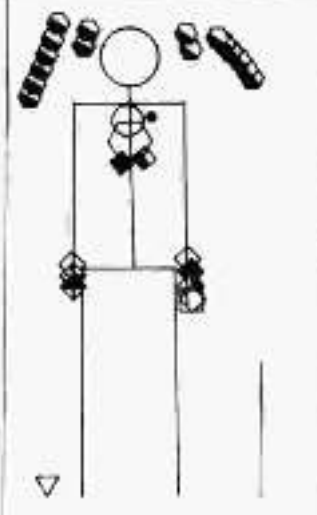

●	●	◆	◻
1	11	27-38	

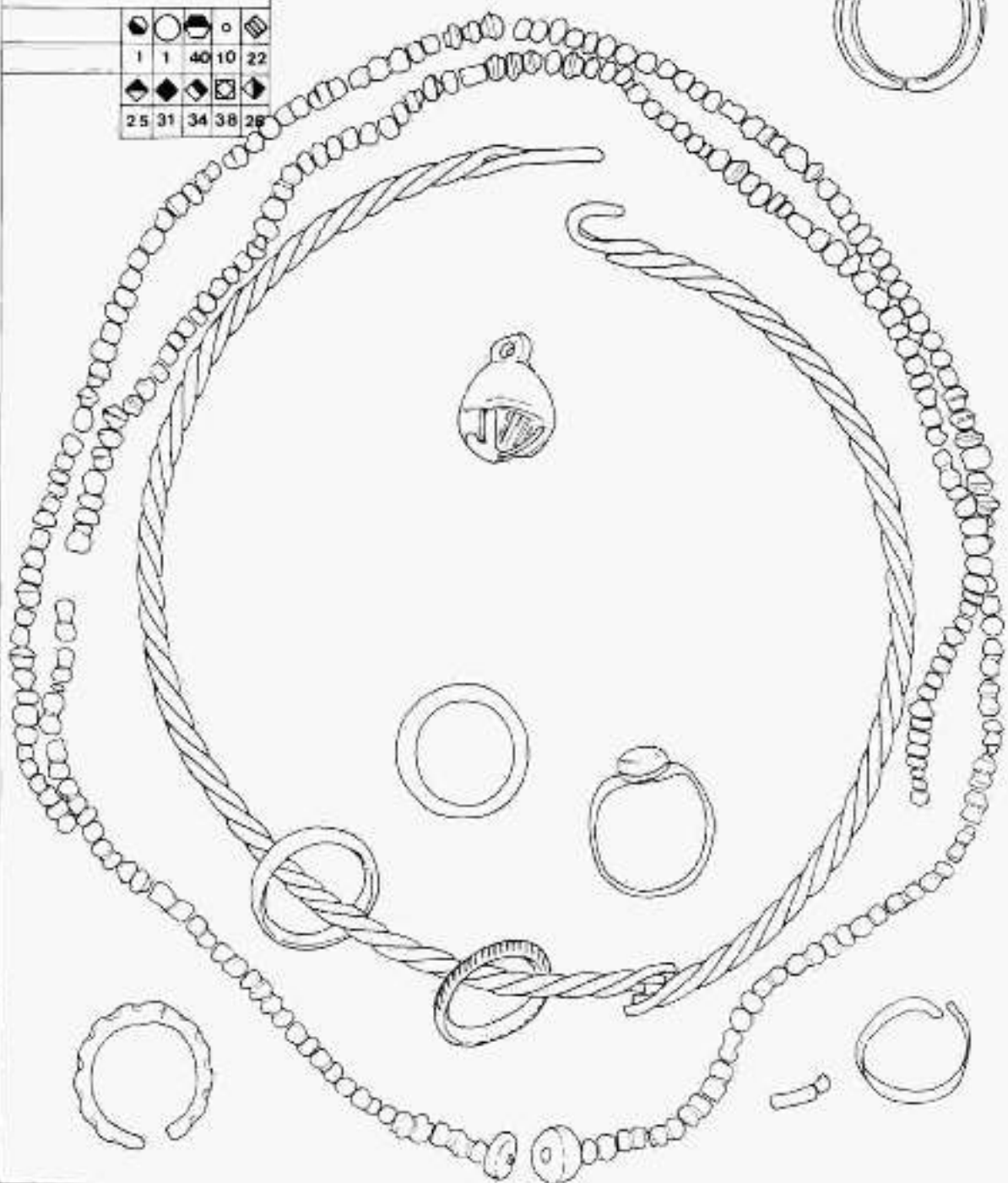

2

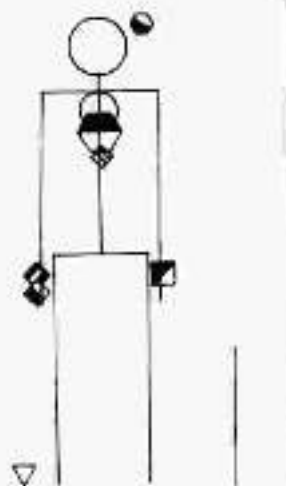

●	○	◐	◑	◒
1	1	40	10	22
◆	◇	◈	◉	◊
25	31	34	38	28

♀ 217

T. 25

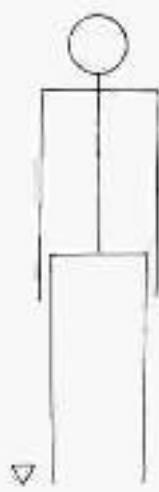

●	◐	○	◓	◔
1	40	1	33	22
◕	◖			
23	8			

♀ 228

T. 26

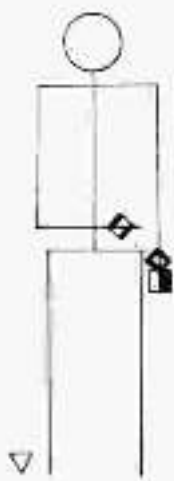

■	◆	◇	●	○
4	31	22	1	11
◆				
21				

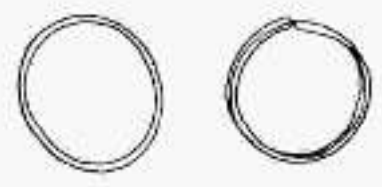

1

♀ 87

◆	◆	■		
23	35	5		

2

